

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ з філософії

для першого курсу
циклу загальної (обов'язкової) підготовки
за освітньо-професійною програмою «Пожежна безпека»
підготовки здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
у галузі знань 26 «Цивільна безпека»
за спеціальністю 263 «Цивільна безпека»

Горенко Л. М. КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ з філософії. Для першого курсу циклу загальної (обов'язкової) підготовки за освітньо-професійною програмою «Пожежна безпека» підготовки здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти у галузі знань 26 «Цивільна безпека» за спеціальністю 263 «Цивільна безпека» / Леся Михайлівна Горенко. – Черкаси: ЧІПБ імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України, 2024. – 99 с.

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ з філософії для першого курсу містить компіляцію матеріалів інших авторів із підручників й власного авторського тексту.

ЛЕКЦІЯ за темою №1

«Світогляд. Філософія як світогляд»

1. Особливості становища людини в світі та необхідність її самовизначення.
2. Поняття та типологія світогляду. Світогляд та філософія.
3. Проблема визначення предмету філософії. Характерні риси філософського мислення. Співвідношення філософії, науки, релігії та мистецтва.

1. Особливості становища людини в світі та необхідність її самовизначення.

Проблема виникнення філософії.

Філософія як теоретичний світогляд поряд із наукою, мистецтвом, мораллю, правом — одне з видатних надбань людської цивілізації та культури. Вона — не тільки візитна картка цивілізації і культури, а й їхня основа та животворний фермент. Але історично так склалось, що саме філософія була тією колицкою, з якої вирости і наука, і мистецтво, і мораль, і право і набули статусу самоусвідомлюючих особливих проявів людського духу та практики життєдіяльності людини і суспільства.

Філософські ідеї, школи, напрями подібно до людей, які їх створили, не мають буття поза часом та простором. На них лежить відбиток певної епохи, країни. Це аксіома. Але в ній виражена тільки частина істини щодо походження та творців філософських ідей, шкіл і напрямів. Якби ця аксіома виражала всю істину, то філософські ідеї та школи народжувались і гинули б у часових та просторових межах окремих епох і країн. Але цього не відбувається. Ідеї, проблеми, думки зберігаються століттями і навіть тисячоліттями і не знають просторових та часових меж. Багато у філософії належить, або належатиме, тільки історії. Серед багатьох причин філософської неперервності й універсальності не малу роль відіграють внутрішня логіка розвитку філософських знань та національні традиції у формі постановки філософських проблем, підходів до їхнього вирішення.

В історії філософії склалися і у певних модифікаціях перманентне повторюються так звані "вічні проблеми". Що таке людина? Що таке природа, або ширше — Всесвіт? Який між ними зв'язок, залежність? Чи може людина пізнати себе, природу, суспільство? Які форми, методи, засоби пізнання? В чому відмінність явищ і сутності матеріального і духовного, ідеального світу? Який з цих двох світів є основою для виникнення й існування другого світу? Чи вони незалежні один від одного? Що таке свобода? Чи є підстави для того, щоб людина і суспільство могли сподіватися на здобуття свободи? Що таке людські цінності — Істина, Добро, Мудрість, Гармонія? Що таке життя та смерть, яке їхнє ціннісне значення для окремої людини і суспільства?

Це далеко не повний перелік "вічних" філософських проблем. Але розвиток суспільства і пізнання висуває й нові філософські проблеми: про співвідношення статичних і динамічних закономірностей у науковому пізнанні, можливостей "штучного інтелекту" тощо. Звичайно, "вічні" філософські проблеми під впливом нових знань і нових духовно-культурних та соціальних умов вирішуються по-новому.

Досвід понад двох із половиною тисяч років історії філософської думки, як і

досвід розвитку філософії в ХХ столітті, переконує в тому, що в філософії визначився ряд постійних функцій, які дають ключ до розуміння основних вимірів філософського пізнання, або ширше, — до осягнення природи, суспільства й людини. Саме знання цих функцій і вимірів дає змогу розкрити механізм виникнення і розв'язання філософських проблем. До таких функцій і вимірів належать **світоглядна, онтологічна, гносеологічна, методологічна, ціннісна та праксеологічна функції**.

Питання про функції філософії тісно пов'язане з питанням про предмет філософії. Історично поняття предмета філософії змінювалось і має як об'єктивні, так і суб'єктивні причини. До об'єктивних причин слід віднести стан, рівень накопичених конкретних і філософських знань про навколишній світ (природу, людину, суспільство), про духовні, в першу чергу пізнавальні особливості, можливості як окремої людини, так і суспільства в цілому. До суб'єктивних причин відносяться своєрідність насамперед форми осягнення предмета філософії тим чи іншим філософом, філософською школою або течією. Справа в тому, що зміст і форма тієї чи іншої концепції предмета філософії далеко не завжди збігаються. Вони залежать від історико-філософської рефлексії виявлення реального, об'єктивного змісту тієї чи іншої концепції предмета філософії, певної інтерпретації в нових історичних умовах.

Історично першою теоретичною концепцією предмета філософії була давньогрецька, яку в систематизованій формі сформулював Аристотель як "першу філософію". "Перша філософія" в своєму предметному визначенні — це вчення про "перші роди суцього" і своєрідна "наука" про надчуттєві принципи буття. Андронік Родоський (1 ст. до н.е.) ввів термін "метафізика" (від гр. *meta* та *physika* — "після фізики") для позначення Книги Аристотеля про "перші роди суцього". Метафізика Аристотеля — одна з перших спроб самовизначення філософії у зіставленні з першими кроками становлення конкретного знання. Але в цілому в античній філософії провідною є тенденція включення до предмета філософії не тільки специфічної філософської "предметності", а й усієї "предметності" об'єктів конкретного, в тому числі об'єктів виникаючого наукового знання. У зв'язку з цим філософія античності в своєму предметному визначенні претендувала бути наукою всіх наук.

На відміну від Аристотеля, для предметного визначення метафізики, для якої було характерне розуміння буття як дійсного космосу, в середньовічній філософії предмет метафізики розуміється інакше. Предметом метафізики як раціонального, понятійного знання, згідно з Фоною Аквінським, в кінцевому рахунку є **Бог**. Правда, пристосовуючи і переосмислюючи філософські ідеї Аристотеля до католицько-християнської релігії, Фома фактично саму метафізику як філософію прирікає бути служанкою теології.

Радикальні зміни у визначенні предмета філософії почались під впливом становлення дійсно наукового знання та соціальних процесів розвитку буржуазного суспільства, яке прийшло на зміну феодальному. Наприкінці XVI — початку XVII ст. виникає експериментальне природознавство і починається процес відпочкування від філософії конкретних наук — спочатку механіки земних та небесних тіл, астрономії та математики, потім фізики, хімії, біології тощо. У визначенні предмета філософії виникає нова проблема — місце філософії в системі конкретних наук, співвідношення

предметів конкретних наук та предмета філософії. В процесі розв'язування цієї проблеми виявились дві протилежні тенденції: одна, позитивістська, — нігілістична щодо філософії і її права взагалі мати

свій предмет; друга, згідно з якою предмет філософії або включає як свій суттєвий елемент натурфілософію — особливе філософське вчення про природу, або як метафізика — умоглядна, спекулятивна філософія, не спираючись на узагальнення конкретних наук, в рамках свого предмета задає, окреслює предмети конкретних наук (Декарт, Лейбніц).

Лише в XIX ст. вдається принципово визначити специфіку предметів конкретних наук та філософії. Це було зумовлено якісними змінами в самих конкретних науках, а також у методології як філософії, так і конкретних наук. Виникають механічна теорія теплоти, фізична хімія, геохімія тощо, які заповнюють "розриви" між окремими науками. Наука синтетичне зв'язує в єдину систему якісно різні галузі знань. Це був хоча й об'єктивний, але не стихійний процес. На його адекватне осмислення великий вплив мав діалектичний метод філософії, який спочатку в рамках німецької класичної філософії розробив Гегель, а потім матеріалістично обґрунтували К. Маркс та Ф. Енгельс. Справа в тому, що в філософії і в конкретних науках XVII, XVIII ст. в цілому панував метафізичний метод філософського мислення. Термін **метафізика** як в історії філософії, так і нині вживається не тільки для позначення теоретичної філософії або спекулятивної філософії (особливо на Заході), але і як позначення філософського методу, протилежного діалектиці. З точки зору метафізичного методу і в природі, і в суспільстві, і в духовній сфері об'єкти, процеси, явища існують відокремлено, без взаємного органічного зв'язку, вони не розвиваються. Хоча в них і відбуваються певні зміни, вони не приводять до виникнення якісно нового — "немає нічого нового під місяцем".

Діалектичний метод у філософії на противагу метафізиці наполягає на принципах універсального зв'язку всіх явищ природного, соціального і духовного вимірів дійсності та принципі розвитку її, Докладніше проблему методу в філософії ми розглянемо нижче. Зараз же важливо підкреслити, що філософський метод діалектики Маркса і Енгельса розвивався з позицій матеріалізму на відміну від ідеалістичної діалектики Гегеля. Це необхідно враховувати, оскільки у визначенні предмета філософії суттєвими є питання про співвідношення матерії та свідомості, або, що по суті те ж саме, природи та духу. Це питання Енгельс назвав "**основним питанням філософії**". Похідним від такої універсальної постановки питання є питання про співвідношення суб'єкта та об'єкта пізнання.

Визнання первинності матерії і вторинності свідомості — це визнання матеріалізмом того, що основою світу є об'єктивна реальність, що саме її розвиток — умова виникнення і розвитку свідомості. Це визначення в своїй основі зберігає право бути ядром узагальнень особливостей сучасного стану конкретних наук та філософії, сучасного стану вирішення питання про предмет філософії.

У межах цілісної структури філософії основні функції філософії взаємопов'язані і взаємно детермінують одна одну.

Розглянемо спочатку взаємний зв'язок світоглядної і онтологічної функцій

філософії. **Онтологія** (від грецького *ontos* — суще) — вчення про Буття, його сутність, форми, фундаментальні принципи та категорії. Термін онтологія введений в 1613 р. Гоклініусом. Але ще в античній філософії були розроблені різні варіанти онтології. Давньогрецький філософ Парменід протиставив обманливій, з його точки зору, видимості і мінливості чуттєво сприйманих конкретних предметів і процесів світу онтологічне вчення про дійсне, незмінне, нерухоме Буття. Інші давньогрецькі філософи поставили перед собою мету виявити якісно визначені начала Буття. У Фалеса це була вода, у Анаксімена — повітря, у Акаксімандра — "алейрон", у Демокріта — атоми. А у Платона — сукупність "ідей", котрі розуміються як осягненні розумом форми і сутності. Однією із суттєвих категорій, за допомогою якої намагалися виразити онтологічне розуміння світу, була категорія субстанції (від лат. *substantia* — сутність, щось таке, що лежить в основі). Субстанцію розуміли як загальну чи то матеріальну, чи то ідеальну основу явищ світу. Поряд із категорією "субстанція", частково збігаючись за змістом із нею, в онтології вживаються категорії "природа" і "матерія".

На основі наведених визначень можна окреслити зв'язок між світоглядною та онтологічною функціями філософії. Характер світорозуміння, зокрема розуміння природи і сутності людини, визначається різноманітними життєвими позиціями, установками, спрямованістю життєдіяльності людини. Це може бути фаталістична установка: природа цілком і однозначно визначає і сутність, і вчинки людини, людина приречена бути маріонеткою природних сил. Це може бути волюнтаристична установка: людина може бути вільною щодо природи, діяти за "законом" сваволі (своєї волі). Це може бути й установка Ф. Бекона: природу можна підкорити на основі і відповідно до пізнаних її законів. Проте безоглядна віра в самодостатність наукових знань таїть значну загрозу безпеці людства.

Філософія, звичайно, — не конкретна наука, не сума наукових знань. Але наука, поряд із повсякденним знанням, художнім, народним і професійним мистецтвом, усіма видами правового, політичного, морального й іншого досвіду та знань — це джерело усієї філософської проблематики. У науки з філософією спільним є також те, що вони обидві ґрунтуються на теоретичному способі аргументації, мистецтві логічного оперування поняттями. Її емпіричною базою є не тільки наука, а й мораль, мистецтво тощо. Через них і завдяки їм філософія "тримає руку на пульсі природи моральних, художніх пошуків, колізій і Буття взагалі". Тому філософію не можна ні ототожнювати з наукою, ні протиставляти їй.

Суттєвою функцією філософії є **пізнавальна**. Теорія пізнання, гносеологія — розділ філософії, в якому досліджуються проблеми джерела, форм, можливостей, вірогідності та істинності пізнання і критерії двох останніх. Найважливішими категоріями теорії пізнання є категорії форм чуттєвого і раціонального, емпіричного і теоретичного пізнання в науці, істина, заблудження, абстракція, узагальнення та ін. Хоча теоретико-пізнавальна проблематика почала розроблятися ще в античній філософії, чітко відокремлено вона була поставлена у філософії Нового часу. Дискусії щодо того, "що є джерелом людських знань — відчуття чи розум?" — привели у XVII-XVIII ст. до відокремлення в теорії пізнання двох протилежних підходів — **сенсуалізму** (емпіризму) та раціоналізму. Сенсуалісти (від лат. *sepsus* - відчуття)

Д. Локк, Дж. Берклі, Д. Юм відстоювали положення про те, що людські відчуття, сприйняття є джерелом людських знань. Оскільки це положення за своїм змістом близьке до положення "досвід є джерелом знань" (досвід неможливий без відчуттів і сприйняття), то їхня позиція визначається також як емпіризм. **Раціоналісти** (від лат. *rationalis*— розумний) Р.Декарт, Г.Лейбніц, Б.Спіноза вважали, що джерелом знань є розум. При цьому питання про джерело знань було органічно пов'язане із суто онтологічним питанням про те, що саме лежить в основі знань: матеріальний чи ідеальний світ (Бог, відчуття, сприйняття, досвід). Ні у сенсуалістів, ні у раціоналістів не було (і немає) єдиного розуміння того, який онтологічний фундамент Буття (матерія, природа чи ідеальний світ) визнається джерелом знань.

Наступна - **праксеологічна** функція філософії. Практика не тільки як об'єктивні процеси взаємодії людей і природи, взаємодії людей, їх угруповань, а й як практика пізнавальної і, зокрема, наукової діяльності потребує філософських узагальнень. Праксеологічний вимір філософського знання пов'язаний не тільки з аналізом і узагальненнями своєрідності взаємних змін людей і природи, окремих людей і суспільства в цілому в практиці їх взаємодії, а й у практиці наукових спостережень, вимірів, експериментів.

Практика значною мірою нераціональних форм осягнення світу в мистецтві, в моралі, в релігії і т.д. стала основою виділення в філософському знанні таких розділів, як естетика, етика, філософія, релігія. Своєрідне місце посідає в діяльності людей конкретно-історичне життя людства в таких його спільнотах, як раса, плем'я, народ, етнос, нація. Осмислення цієї сфери в проблематиці філософії як теоретичного світогляду спричинила виникнення такої галузі філософських знань, як філософія історії. А практика політичного і нормативно-правового життя привела до виникнення філософії політики і філософії права. Осмислення ж досвіду розвитку філософії привело до виникнення історії філософії.

Суттєвою функцією філософського знання є **методологічна**. Для розуміння цієї функції необхідно чітко уявити як спільні риси, так і відмінності таких понять, як метод та методологія. **Метод** (від гр. *methodos* — шлях дослідження, пізнання) — спосіб організації практичного і теоретичного освоєння дійсності, який обумовлено закономірностями відповідного об'єкта, сукупність правил, прийомів пізнання і перетворення дійсності. **Методологія** (від гр. *methodos* — шлях дослідження, пізнання та гр. *logos* — вчення, тобто вчення про метод: 1) вчення про методи пізнання та перетворення дійсності; 2) сукупність прийомів дослідження, які застосовуються в певній галузі знань.

Як загальнофілософські методи діалектика та метафізика були започатковані ще в античності, інші методи запропоновані пізніше. Діалектика — це філософський метод, за яким Всесвіт і різні його сфери розвиваються шляхом якісних змін, боротьби протилежних сил, сторін на основі універсального зв'язку всіх явищ, об'єктів, процесів, а метафізика — це метод, протилежний діалектиці. Щодо загальнонаукових методів, то до них належать аналіз та синтез, індукція та дедукція, моделювання та ін., а також прийоми дослідження: гіпотеза, ідеалізація, формалізація тощо.

І, нарешті, однією з функцій філософії є **аксіологічна** функція. **Аксіологія** —

вчення про цінності, філософська теорія загальнозначущих принципів, які визначають вибір людьми напряму їхньої діяльності, характер їхніх вчинків. Цінності як філософська категорія відображають певні аспекти, сторони явищ дійсності, пов'язані з соціальною і культурною діяльністю людини і суспільства.

Сукупність ціннісних орієнтацій людини — своєрідний маяк свідомості, котрий в разі прийняття загальнолюдських цінностей освітлює шлях до гуманістичних ідеалів, які не просто виробило, а вистраждало людство в процесі розв'язання проблем і суперечностей минулих і сучасних цивілізацій та культур. Сьогодні перед людством нагальне постала проблема його виживання, вибору шляхів у майбутнє. І цінність філософії в цих пошуках полягає не в тому, що вона має готові відповіді на гострі проблеми сучасності, а в тому, що, узагальнюючи практичний, інтелектуальний і, ширше, духовний досвід людства, як справжня мудрість поколінь, з одного боку, застерігає ("не переступіть межі загальнолюдських цінностей, бо це шлях у нікуди"), а з іншого — пропонує ("тільки спираючись на накопичений віками позитивний світоглядний, пізнавальний, методологічний та інший арсенал можна його збагатити, щоб вирішити нові проблеми"). І так буде завжди, доки існує людство.

2. Історичні типи світогляду.

Філософія має свій специфічний підхід до вирішення проблем. Вона формує такий світогляд, що дозволяє адекватно їх сприймати і знаходити шляхи їх усунення. Що ж таке світогляд? Світогляд - це складне утворення суспільної й індивідуальної свідомості. Суттєве значення для його характеристики має сукупність різних компонентів - знань, переконань, вірувань, настроїв, сподівань, цінностей, норм, ідеалів та ін. В структурі світогляду можна виділити чотири основних компоненти :

1.Пізнавальний компонент. Базується на узагальнених знаннях - повсякденних, професійних наукових і т.п. Він представляє конкретно-наукову й універсальну картину світу, узагальнені результати індивідуального і суспільного пізнання, стилі мислення тієї чи іншої співдружності, народу чи епохи.

2.Ціннісно-нормативний компонент. Включає в себе цінності, ідеали, переконання, вірування, норми та ін.

Цінність - це якість будь-якого предмета або явища, яка здатна задовольняти потреби та бажання людей. В систему цінностей входять уявлення про добро та зло, щастя та нещастя, мету ті сенс життя. Наприклад : життя - це найвища цінність, безпека людини - це теж велика цінність і т.п. Наслідком оцінки людиною своїх стосунків з іншими людьми стають соціальні норми : моральні релігійні, правові та ін., що регулюють повсякденне життя як окремої людини так і суспільства в цілому.

3.Емоційно-вольовий компонент. Для того, щоб цінності реалізувалися на практиці потрібно їх емоційно-вольове освоєння, тобто перетворення на особисті погляди, переконання, вірування та бажання діяти у відповідності до суспільних норм.

4.Практичний компонент. Світогляд - це не просто узагальнені знання, цінності, переконання, а й втілення їх на практиці.

На підставі вищеназваного можна визначити **світогляд як сукупність поглядів, оцінок, норм та переконань, що визначають ставлення людини світу і виступають в якості орієнтирів та регуляторів її поведінки.**

Інший поділ світогляду - на буденний і теоретичний, який відбувається через форми відображення і відповідні їм об'єкти, - за традицією називають рівнями світогляду.

Буденний світогляд виникає через почуття, емоції, настрої, в яких відображається діяльність людини. Він рухомий, мінливий, емоційно забарвлений, не має стрункої, логічної форми, позбавлений самоусвідомлення у виборі мети і цінностей свого існування. У буденному світогляді позиція людини визначається не осмисленими оцінками, а почуттями любові чи нелюбові, симпатіями і антипатіями.

Теоретичний рівень світогляду ґрунтується на поняттях, концепціях, теоріях, гіпотезах, ідеях і т. п. На цьому рівні створюється світоглядна картина, яка допомагає пізнавати сутність явищ, планувати і реалізувати свої дії, організовувати життя відповідно до уявлень про його сенс. Теоретичний рівень характеризується логічною оформленістю. На основі самоусвідомлення, аналітичного мислення, сумніву теоретичний світогляд стає фундаментом для формування переконань, чіткої життєвої позиції.

Крім розглянутих вище рівнів світогляду, індивідуальним чи масовим він вважається завдяки відмінності об'єктів світоглядного відображення.

Індивідуальний світогляд відображає специфіку неповторних рис особистості людини та особливості її існування.

Масовий світогляд властивий націям, класам, групам людей, він також відображає те спільне, що характеризує буття людей на певних історичних етапах у межах певних культу.

Історично першою формою світогляду є **міфологія**. Вона виникає на самому початку суспільного розвитку. Тоді людство у формі міфів намагалося дати відповіді на такі глобальні питання як походження й упорядкування всесвіту, виникнення явищ природи, тварин та людей.

Саме слово "міф" успадковане від давніх греків. Проте значення даного поняття дуже відрізнялося від сучасного його трактування. "Міф" - "слово", "розповідь" - на перших порах не протиставлявся "логосу", первісним значенням якого також є "слово", "мова". Тільки пізніше "логос" стало означати здатність до мислення, розум. Починаючи з V ст. до н. е. у філософії й історії міф, протиставлений логосу, набув негативного відтінку, визначаючи безплідне, необґрунтоване твердження, яке не спирається на чіткий доказ або надійне свідчення. Але навіть у цьому випадку поняття "міф", дискваліфіковане з точки зору істинності і протиставлене "логосу", не поширюється на священні тексти про богів і героїв. "Міф" означає досить різні реалії: теогонію і космогонію, різного роду байки, повчання, родоводи, легенди, які мовби мимохідь передаються з уст в уста. Таким чином, у грецькому контексті міф – не тільки особлива форма мислення, але й сукупність того, що передається і розповсюджується завдяки контактам, зустрічам, розмовам як безособова, анонімна, невловима сила.

Міфи, відповідаючи традиційному (наявному) стану речей, який уявлявся єдиною можливим і тому гармонійним "порядком" буття, стверджували в суспільстві дану систему цінностей і формували певні норми поведінки. Стабілізуючи суспільне життя; міфологія відіграла величезну роль у житті людей на ранніх стадіях їхнього

розвитку, оскільки стверджувала гармонійність відносин між людьми та між світом і людиною.

Значну частину міфології представляли космологічні міфи, присвячені улаштуванню природи. Разом з тим, багато уваги приділялось різним стадіям життя людей, таємницям життя та смерті. Особливе місце займають міфи, що присвячені досягненням людей : здобуття вогню, приручення тварин, розвитку землеробства, появі ремесел та ін.

Таким чином, **міф - це початкова форма знання, а особливий вид світогляду, специфічне образне уявлення про явища природи та колективного життя.**

Для первісної людини було неможливо як зафіксувати свої знання, так і пересвідчитись у своєму незнанні. В міфології людина розчиняється в природі, зливається з нею. Головним принципом рішення світоглядних питань був генетичний. Пояснення першоначала світу, походження природних та суспільних явищ зводилися до розповіді про те, як хто кого породив. Для прикладів можна звернутися до давньогрецьких творів Гесіода "Теогонія" та Гомера "Іліада" і "Одисея", а також до книги буття в Біблії.

Міф поєднує в собі два аспекти : діахронічний (розповідь про минуле) та синхронний (пояснення теперішнього та майбутнього). Тобто, за допомогою міфу минуле пов'язувалося з майбутнім, що забезпечувало духовний зв'язок поколінь. Зміст міфу уявлявся первісній людині цілком реальним, заслуговуючим на повну довіру.

На ранніх етапах історії людства міфологія була не єдиною світоглядною формою. В той період виникла і **релігія**. Як же вони співіснували і які були між ними стосунки і в чому їх відмінність у вирішенні світоглядних питань?

Перш за все необхідно відзначити, що уявлення, які були втілені в міфах, досить часто перепліталися з релігійними обрядами і були предметом віри. Не можна сказати, що певні міфи є "релігійними", а інші "міфологічними". Однак релігія має свою специфіку. Вона полягає в тому, що основним елементом **релігії є культова система, тобто система обрядових дій, що спрямована на установлення визначених стосунків з надприродним.** Тому будь-який міф стає релігійним тоді, коли він стає елементом культової системи, набуває характеру віровчення.

Головна функція релігії полягає в тому, щоб допомогти людині переборювати історично змінні аспекти його буття та піднести її до абсолютного, одвічного.

У певній формі релігія виступає у зв'язку з магією, яка поєднує те, що реально не поєднується - предмет і його зображення чи ім'я. Вважаючи, що між ними існує зв'язок, первісна людина впливає на зображення предмета, маніпулює його ім'ям, імітуючи явища, притому чітко впевнена в практичній ефективності своїх дій. Зв'язок між магічною дією і магічним заклинанням є безпосереднім, у той час як у релігії між молитвою і релігійним обрядом він є залежним від сили вдуманої, надприродної особистості, яка може як прийняти, так і відкинути молитву. Магія в релігії відіграє допоміжну роль.

Таким чином релігія надає сенсу людському буттю, допомагає людині долати життєві труднощі.

3. Характерні риси філософського мислення. Співвідношення філософії, науки, релігії та мистецтва. Цінність філософії для особи і суспільства

Фундаментальна роль належить філософії у розвитку і обґрунтуванні культури людства. У теоретичному плані культуроохоронна та культуротворча роль філософії полягає у розробці онтології культури, у відповіді на питання: що у бутті матеріальної та духовної культури належить до справжніх, а не ілюзорних людських цінностей. Успішний пошук конструктивної відповіді — передумова збереження нормального культурного середовища. Продуктивна місія філософії, її соціальна цінність полягає насамперед у її антропологічному призначенні: допомогти людині ствердитися у світі не лише як свідомій, а й високоморальній, емоційно чуйній, розумній істоті.

У добу загострення глобальних проблем філософія покликана проаналізувати допустимі межі "інструментального" ставлення до світу та альтернативні шляхи прогресу, розвитку цивілізації. Нині, на межі тисячоліть, немає нічого актуального, ніж збереження життя на Землі, запобігання глобальній катастрофі людства. Сучасна філософія не може абстрагуватися від можливого апокаліпсису, має бути філософією життя, і в цьому полягає її покликання. Хоч зв'язок філософії з політикою, навіть філософське осмислення політики, не дають ніяких підстав для того, щоб змішувати, ототожнювати ці якісно різні форми суспільної свідомості. Як теоретична форма суспільної та індивідуальної свідомості філософія осмислює стратегічні шляхи загальнолюдського існування і містить у собі заряд гуманістичної дальності. Філософія має сенс не замикатися в "національних" межах, рамках, а долати еkleктичність і створювати фундаментальні філософські праці та нові парадигми наукового пізнання й суспільного поступу.

Важливо наголосити, що в індивідуальному аспекті цінність філософії — у пробудженні творчого, конструктивного осмислення людиною самої себе, світу, суспільної практики та витоків суспільного поступу в майбутньому, пробудження до свідомого світосприйняття, у потрясінні свідомості. Потрясіння — пролог до пробудження духу, до самостійного духовного життя особи, до самосвідомості. У цьому випадку очевидне, те, до чого звикли, перетворюється у проблему, в сумніви, а звідси починається внутрішній діалог людини з самою собою, народжується процес філософствування. Якщо у людини немає пориву до нових горизонтів своєї свідомості, самоусвідомлення буття, картини світу, то без цього фактично немає філософії, і навчити її не можна. Свого часу Кант писав у трактаті "Про педагогіку": "Взагалі не можна назвати філософом того, хто не може філософствувати. Філософствувати можна навчитись лише завдяки самостійному застосуванню розуму". Душа філософії — рефлексія як принцип людського мислення, що спрямовує його на осмислення і усвідомлення власних форм та посилянь. Без цього вона перетворюється у звичайне знання про щось, але тільки не про себе. Роздуми ж є переосмисленням, тобто перетворенням знань у проблему, яка засвідчує межі знання, досвіду, вміння та виявляє нове незнання. А тому філософія цілком вільна від самовдоволення: вона є втіленням скромності та самокритики.

Сократ сформулював два фундаментальні завдання філософії: "Пізнай самого себе" та "Я знаю, що я нічого не знаю". Його ж видатний учень Платон у діалозі "Тімей" розцінив філософію як такий дарунок богів смертному людському роду,

кращого за який не було і не буде. Сказати : “Я не знаю” - означає знайти в собі мужність взяти під сумнів завершеність, остаточність своїх суджень. Отже, філософія вимагає невпинного поповнення знань про світ і людину, заради продуктивної праці над собою, щоб навчити людину мислити пошуково, творчо, самостійно.

ЛЕКЦІЯ за темою №2 « Проблема буття в філософії»

1. Фундаментальне значення проблеми буття для філософії.
2. Проблема буття в історико-філософському окресленні Категорії буття.
3. Сучасна наука про рівні та форми виявлення буття.

1. Фундаментальне значення проблеми буття для філософії.

Поняття буття є вихідним для філософії. Воно має найширший, граничний ступінь узагальнення і тому постає як наріжний світоглядний орієнтир. Завдяки цій якості воно виконує функцію сенсоутворення у людському світорозумінні. У ХХ ст., коли людство відчуло можливість свого самознищення, буття постає як вища цінність та міра моральної відповідальності людини за свої дії. Нарешті, у реальному виявленні буття постає перед людиною у контексті питання про смерть, безсмертя та шляхи людського самоутвердження.

КЛЮЧОВІ ТЕРМІНИ І ПОНЯТТЯ

АНТРОПНИЙ ПРИНЦИП — у деяких сучасних науках: початкове припущення того, що без урахування факту наявності людини в світі природні процеси не можна зрозуміти в їх єдності та провідних характеристиках, а наукова картина світу не зможе набути логічного та змістового завершення; і навпаки, поза цим принципом із стихії природних процесів появу людини пояснити просто неможливо.

БУТТЯ — НЕБУТТЯ — гранична межа філософського узагальнення; співвідношення, через яке визначається буття, проте не лише внаслідок позначення межі, за якою буття вже немає, а й тому, що такого роду межа вказує на ті якості суцього, втрата яких рівнозначна втраті самого такого суцього; означена межа позначає також граничну щирість людської думки, її вміння утримуватись у власних актах при бутті, а не зриватися в небуття.

ІНТЕНЦІЯ — властивість людської думки та свідомості, пов'язана із їх принциповою спрямованістю на певний предметний зміст; визнання того факту, що не може бути думки "ні про що". свідомості "із нульовим змістом".

МЕТА ФІЗИКА ТА ОНТОЛОГІЯ - за усталеною традицією філософії ХХ ст. - основні філософські науки про буття; метафізика розглядає найперші, позачуттєві та позафізичні засади буття, а онтологія - види, рівні, форми проявів буття. Метафізика у дослідженні буття тяжіє до вирішення питання "Що?" „Що є буття?". "Що є перше буття?" у. а онтологія — до вирішення питання "Як?" ("Як проявляє себе буття?").

Фундаментальне значення проблеми буття для філософії. Людські виміри проблеми буття

Проблема буття є однією з найдавніших тем філософських роздумів і досліджень. "Чому взагалі є суще, а не навпаки - ніщо?" - це запитання М. Гайдепер, один із найавторитетніших філософів ХХ ст., вважав основним питанням метафізики як науки про фундаментальні основи всього суцього. З ХVІІІ ст. розділ філософського знання, пов'язаний із дослідженням буття, отримав назву "онтологія" (від

давньогрецького "онтос" - буття, суще). У сучасній філософії метафізику та онтологію найчастіше розводять у такий спосіб: онтологія вивчає прояви буття, те, яким воно постає перед людиною та осмислюється нею, а метафізика шукає коренів буття; умовно кажучи, онтологія ставить питання "Яким та як є буття? ", а метафізика — "Чому та що є буття? ". Внаслідок цього проблематика онтології ніби перебуває на перехресті дисциплін "антропологія - онтологія - епістемологія (або гносеологія)".

Проблема буття - це проблема сутності всього існуючого, а також проблема єдності світу як цілого.

Фундаментальність проблеми буття для філософії пов'язана насамперед із тим, що філософія виконує функцію людського світо-орієнтування, а буття - це найширше філософське поняття, і тому воно постає як граничний, цільовий, стратегічний людський орієнтир.

Умовою визначення буття як гранично широкої категорії є зіставлення його з небуттям. Але в реальному життєвому досвіді ми ніде й ніколи безпосередньо не стикаємося із небуттям як таким. Коли зникають певні матеріальні речі, змінюються природні явища, умирають живі істоти, ми розуміємо, що все це ще не є переходом у небуття, адже при цьому немає повного зникнення, а є лише перетворення певних форм та вимірів того, що існує, в інші форми та виміри.

Отже, у такому розумінні й небуття, і всі матеріальні форми, що підлягають змінам, постають як відносні. Вони визначають не буття як таке, а лише його прояви. Для того, щоб визначити буття, слід було б знайти його не відносні, а абсолютні межі. З такими межами конкретні науки ніколи не стикаються хоча б тому, що для них і саме поняття буття не є предметом дослідження. Коли філософія ставить питання про абсолютні межі буття, вона намагається вивести на рівень людського розуміння те, що не є предметом або елементом практичного та пізнавального досвідів. Тому тут починається та галузь знання і пізнання, яка дістала назву метафізики, тобто галузь знання, що перевершує фізику, перебуває понад фізикою.

М. Хайдеггер, коментуючи деякі міркування Арістотеля, визначав метафізику як науку про "суще у самому сущому", а філософію — як тлумачення такого "останнього сущого", як узгодження такого тлумачення з усім комплексом наших знань та уявлень. Філософія у такому підході постає як теорія, що поєднує знання про > реальне та > позамежне, про > часткове та > всезагальне. Певна річ, що в такому разі тлумачення, дослідження, розуміння буття є для філософії її змістовим та смисловим епіцентром. Філософія повинна виводити всі свої теми, проблеми та міркування на певну граничну межу - межу буття та небуття, тобто визначати, за яких обставин певна річ може бути саме такою, а за яких вона неминуче втрачає свою внутрішню якість, свою специфікацію. Зрозуміло знову-таки, що зробити це можна, лише розглядаючи кожну річ як фрагмент світової цілості, тобто крізь призму поняття буття.

Отже, можна сказати, що філософом є той, хто виводить кожну річ на рівень її розгляду з позиції світового цілого або з позиції зіставлення буття та небуття.

Життєві орієнтири, якими користується людина, лише тоді можуть бути надійними, коли вони є не скороминущими, не частковими, а фундаментальними за значенням, обсягом та концентрацією наших в знань і прагнень. Оскільки

філософське розуміння буття відповідає усім названим вимогам, воно й постає водночас і фундаментальним, і універсальним, і цільовим орієнтиром для людини.

Усі названі характеристики поняття буття дозволяють окреслити його найважливіші функції. Перш за все воно постає як чинник сенсоутворення у людській свідомості. Справді, якщо це поняття охоплює усі аспекти людського знання та досвіду, воно все це водночас і концентрує, об'єднує, а тому надає усьому певного кінцевого спрямування, що для свідомості постає у статусі отримання певного сенсу. У зв'язку з цим розкриваються людські виміри проблеми буття: буття, по-друге, постає як універсальна цінність.

Зазначений аспект проблеми буття досить очевидно постає у рамках релігійної свідомості та теології. У більшості розвинених релігій основною життєвою метою людини постає або досягнення вищого буття, або його збереження від небуття та руйнування. Наприклад, у релігійному напрямі індійського джайнізму заporукою спасіння людської душі та досягнення стану блаженства постає ненасильство, незаподіяння шкоди будь-якому життю. У християнстві вважається, що людина своєю вірою та непохитним бажанням позбутися гріха може врятувати не лише себе та свою душу, а й змінити стан усієї природи, сприяти переходу її до існування у стані гармонійного та нічим не ушкодженого буття.

Це релігійно-теологічне прозріння у ХХ ст. набуло загальнопоширеного визнання: загрозлива екологічна ситуація, що стає наслідком науково-технічного поступу, наблизила людство до загибелі та до розуміння саме такої міри відповідальності - відповідальності людини за стан буття узагалі. Отже, по-третє, буття постає мірою відповідальності людини за стан себе і світу. Людина, отже, опинилася віч-на-віч із буттям: тепер вона змушена ставитись до буття не лише як до абстракції, а як до реального складника своєї життєдіяльності. Звичайно, що за таких обставин людина вже не може задовольнятися надто туманними уявленнями про буття; з'явилась необхідність визначити більш однозначно, що можна вважати підвалинами буття та яким чином людина з ними пов'язана.

Що залишається відлюдний після закінчення її фізичного існування? З давніх часів люди сповідували тезу про те, що ніщо в цьому світі не виникає з нічого (таке, як відомо, можливе лише в акті божественного творення світу) і не зникає без наслідків. Отже, і те основне, що становить центр і зосередження буття людини людиною, також не може зникнути безслідно. Факт смерті, його усвідомлення, осмислення змусив людину вже в давні часи замислитися над проблемами буття та небуття і зрозуміти ці проблеми як свої глибинні, вихідні, поза якими для людини навряд чи можливе свідоме регулювання своєї життєдіяльності.

Ці проблеми настільки важливі і фундаментальні, що деякі культурологи вважають: культуротворення починається лише після того, коли здійснюється свідоме поховання людини, тобто коли смерть усвідомлюється як явище надзвичайне, особливе, а людина при цьому не зводиться до тілесного існування. І справді, культуру неможливо створювати поза історичною зміною людських поколінь, окремих етносів і цивілізацій. У цьому плані культура постає як зосередження, концентрація людських способів утвердження у бутті, тому що, з одного боку, у культурі акумулюються людські досягнення, а з іншого - тому що

культура існує як деяка неперервна три вал їсть у процесі розвитку історії, як певна сфера переборення часу та мінливості сутнього. Культура тримається на людському зусиллі, і це є наочною демонстрацією того, що й людина перебуває в активному, дійовому ставленні до буття.

Проблема буття — це передусім проблема, що виникає і розкривається перед нами в гамлетівському окресленні: бути чи не бути? Що означає бути і як можна утриматися у бутті за мінливості та минушості будь-яких форм суцього? Чи може людина вважати лише ідея, котра у вищому способі буття постає як Єдине. Воно є тотальне, вічне та незмінне. Всі ж речі та явища чуттєвого світу існують лише в міру їх причетності до Єдиного. Отже, речі самі по собі не мають у собі буттєвого кореня. Щоб зрозуміти їх, як і Космос узагалі, треба не стільки досліджувати речі, скільки, відштовхуючись від них, сходити до споглядання вічних ідей. За Арістотелем, річ та Єдине тотожні. Тому розуміння ідей, за Арістотелем, вимагає дослідження будови речей, з'ясування їх причин та функцій. Зазначений підхід, як це неважко зрозуміти, більш прийнятний для науки, ніж платонівська концепція.

Протилежну позицію у трактуванні буття займав Геракліт, який, до речі, за глибину і загадковість думок, які дуже часто висловлював в складних поняттях і образах, одержав прізвище Темний. Першооснову світу він бачив в постійному русі, течії речей, змінах, які втілилися у його формулі "все тече". На відмінність від перших натурфілософів, які відшуковували сталу першоречовину, Геракліт визнавав лише змінність. Вогонь для нього був втіленням самих перетворень. Постійна рухливість вогню трактувалась Гераклітом як вираз зміни світу взагалі.

Давньогрецькі концепції буття

У Середні віки буття постає в окресленні абсолюту. Бог як абсолютне буття протистоїть світові, природі; за своїми якостями він вічний, незмінний, всеохоплюючий; він до того ж є запорукою того, що буття невмируще. Але парадоксальність середньовічного способу мислення полягає у тому, що самодостатній та абсолютний корінь буття може виявити себе лише на тлі та через відносне, змінне, плінне. А тому буття тут розпадається на самодостатнє та породжене, перше та похідне, а весь світ постає в окресленні ієрархічної системи, просякнутої енергетичними струменями, що несуть із собою буттєвість. Для того, щоби розрізнити стан первинного буття від буття як причетності, було введено розмежування понять субстанція та субсистенція: субсистенція—це те буття, яке для свого існування не потребує нічого, тобто, це незмінне, вихідне буття, а субстанція окрім того включала у свій зміст і набуті ззовні якості, тобто це було буття як дещо конкретне, в єдності загальних та індивідуальних особливостей.

Важливим є також і те, що середньовічне уявлення про буття набуває антропоморфних та ціннісних забарвлень. Людина в цю добу стає центром світу вже внаслідок того, що вона поєднує у собі дух і тіло, буття істинне та створене. Якщо енергетика творення спрямована від Бога до людини, то енергетика оновлення світу має протилежне спрямування: від людини до Бога. При тому запорукою можливості

останнього спрямування активності постає саме те, що в людині присутня "іскра Божа".

Отже, буття у Середньовіччі має тотальний, системний та ієрархізований порядок, а в його виявленні вирішальна роль належить активності, у т.ч. - людській. Обидва напрями енергетичної єдності світу поступово були оформлені в ідею про єдність у світобудові процесів еманції (творення, "вшивання" божественної енергії) та еволюції — сходження від простого (у т.ч. - простих форм суцього) до складного та вищого.

Розуміння буття як системно-процесуального, енергетично-дійового набуло свого завершення в епоху Нового часу. На перший план у розумінні буття тут виходить поняття субстанції, яке плідно й досить інтенсивно розробляли Р.Декарт, Б. Спіноза, Г. Лейбніц та представники німецької класичної філософії. Саме це поняття — поняття субстанції, на думку Дж. Локка, було всеохоплюючим і поставало синонімом буття у його більшій конкретизації.

Субстанцію розглядали не лише самодостатньою, не лише такою, що позначає вихідний початок суцього, а такою, що пояснює усю розмаїтість мінливих форм реальності. Це досягалось співвідношенням, а точніше, співвідпорядкуванням понять "субстанція-атрибут-акциденція-модус". Під V атрибутами субстанції розуміли її вихідні якісні характеристики, поза якими субстанція була неможлива. Б. Спіноза відносив до атрибутів світової субстанції > протяжність і > мислення. Під ^ акциденцією розуміли мінливі стани прояву субстанції, під > модусами - конкретні утворення: ^ речі, Ф явища, стани реальності.

У німецькій класичній філософії атрибутами світової субстанції постали також активність, рух, індивідуація, розвиток. Загалом розроблення поняття субстанції у XVIII - XIX ст. наблизилось до наукової картини світу. Тому в цей час виявилось досить багато точок співпадання між філософією та наукою. Буття-субстанція постала як багаторівнева, ієрархічно та системно впорядкована реальність, що існує завдяки органічному зв'язку внутрішнього та зовнішнього, необхідного та випадкового, суттєвого та другорядного, зв'язку, що інтегрально звершує світовий еволюційний процес себе чимсь особливим щодо цих процесів, чи може уникнути розпаду та зникнення у світових метаморфозах? Усі ці питання є із ряду вічних і фундаментальних.

2. Проблема буття в історико-філософському окресленні Категорії буття.

Коли ми звертаємося до вивчення історико-філософських розв'язань проблеми буття, то це не є простою даниною визнанням світовим авторитетам; історико-філософський процес визначає рух думки в напрямі поглиблення розуміння певних явищ, їх чіткішого і деталізованішого окреслення та повнішого охоплення.

Найпершою умовою розуміння буття є вироблення категорії "усе". Якщо дійсність постає перед нами через серію локальних фрагментів, які невідомо де та як починаються та невідомо куди зникають, невідомо, як між собою поєднуються, то схопити реальність у статусі буття неможливо. З іншого боку, як уже зазначено, будь-яка визначеність потребує позначення меж. "Усе" межує з "нічим", тому перші

визначення буття йдуть через зіставлення та використання саме цих категорій. Ще в гімнах індійських "Вед" та у гномах (загальнозначимих висловах) давньогрецьких мудреців ("софостів"), поетів, політичних діячів загальнозначущі сентенції формулювались так: "Усе моє — зі мною", "Нічого понад міру", "Все обдумуй задалегідь". Але в усіх цих випадках можна вести розмову лише про початкові, зародкові форми названих термінів як категорій.

Виразнішу форму категоріальних визначень ці терміни набули в давньогрецькій натурфілософії. Зокрема, Фалес Мілетський стверджував, що "все утворюється з води" (або "все народжується з води"). Але натурфілософія пішла далі в розробленні зазначених термінів, висунувши поняття "першого початку всього" ("архе"). Цим самим засвідчувалось, що в самому бутті вже вирізняли щось стійке, стає, незмінне, на відміну від нестійкого, мінливого, такого, що зникає. Стає з тих часів ототожнювали з буттям як таким, а мінливе поставало в якості образів його з'явлень. Саме таке тлумачення буття знаходимо в судженнях Парменіда, якому належить заслуга введення у філософський та науковий обіг поняття "буття": "Те, що висловлюється та мислиться. повинно бути суцільним, бо ж є буття, а ніщо не є..." За Парменідом, ніщо неможливо помислити, бо самим актом мислення ми переводимо все, що мислимо, у ранг буття (принаймні - буття у думці). Звідси випливають тези філософа про те, що саме буття є абсолютно самодостатнє для себе і незмінне. Те, що ми сприймаємо як змінне та нестале, є результатом не істинного бачення та розуміння, а лише людської гадки, людського вважання. Важливим моментом у судженнях Парменіда є те, що він розглядає буття у єдності з мисленням та розумінням. Але найпліднішою виявилась думка Парменіда про самототожність і незмінність істинного буття. Цю думку підхопили Демокріт, Платон, Анаксагор, Арістотель а далі вона стала загальноновизнаною у добу Середньовіччя.

Грецькі філософи міркували саме так тому, що, на їх думку, внутрішня нестійкість буття спричинила б можливість зникнення світу або виникнення чогось із нічого. В обох випадках, на думку греків, із такого розуміння буття (як такого, що зникає та є нестійким) впливали б негативні моральні наслідки, оскільки тоді добро і зло постали би відносними.

Але найбільше розвинені концепції буття розробили Платон та Арістотель; ці концепції можна вважати провідними парадигмами (взірцями) розуміння буття і донині. За Платоном, справжнім джерелом буття може бути

Водночас розуміння субстанції наштовхнулось на невирішуваний конфлікт: виникли дві лінії у тлумаченні вихідної природи субстанції. Прихильники однієї лінії наполягали на тому, що основою світу, тобто субстанцією, може бути лише духовне. Ця лінія дістала назву > ідеалізму, вона була певною формою продовження платонівської традиції. Прихильники другої лінії вважали субстанцією чуттєву сутність, або матерію. Ця лінія дістала назву > матеріалізму. Обидві лінії доводили своє сперечання до досить великої гостроти, але особливо воно загострилось тоді, коли філософська дискусія сплелася з політичними антагонізмами (середина XIX ст.). Тоді ж з'явилися філософи, які почали розуміти безперспективність протиставлення названих позицій у субстанціалізмі. З'являється некласична філософія, а з нею і нове розуміння буття.

Буття є ніщо інше, як інтенція свідомості, її націленість на те, щоби фіксувати будь-що у статус і того, що постало як предмет свідомості та усвідомлення. Тобто буття є першою і необхідною умовою будь-якого людського усвідомлення. Свідомість завжди є усвідомленням чогось, а тому і першою визначеністю будь-яких актів свідомості є фіксація факту буття цього "чогось". Тому поза свідомістю ніякого буття не існує; принаймні, про нього ми нічого не знаємо і сказати нічого не можемо. Буття є внутрішньою умовою самоздійснення, самореалізації людського інтелекту в актах.

Некласична філософія звернула увагу на те, що всі і всілякі розмови про буття мають сенс лише в межах усвідомлення дійсності. Якщо бути більш реалістичними, то слід визнати, що маємо підстави вести розмову не про буття як таке, а про те, що і як нам надано в контактах із дійсністю.

Розвиваючи далі таку лінію розуміння буття, Е. Гуссерль та А. Бергсон виявили, що, крім інтенції, буття постає ще й у часовому вимірі. З одного боку, ніяка свідомість неможлива без неперервної тривалості своїх здійснень, а з іншого - ця тривалість передбачає рух, зміни, але неперервні. М. Гайдеггер порівнює таке виявлення буття з горизонтом, який нібито окреслений конкретними предметами, але під час руху виявляється завжди тим, що перебуває поза предметами.

Отже, буття — це тривалість, неперервність, необхідна націленість свідомості на змістове відношення. Але це ще й постійна предметна мінливість зазначених тривалості та спрямованості на зміст. Окреслюючи останні характеристики буття, різні філософи надавали їм різного конкретного визначення. А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, А. Бергсон, В. Дільтей називали це життям з його самопродукуванням, змінами форм, внутрішньою енергетикою. М. Гайдеггер окреслював буття як горизонт людської предметності, М. Шелер, М. Аббаньяно—як екзистенціальну зустріч людини з Буттям. М. Гартман у розробленій ним концепції "критичної онтології" подає буття як те, на чому тримається будь-яке пізнання: буття — це те останнє, про що взагалі можна запитувати. У будь-якому варіанті буття постає внутрішньою умовою свідомості бути у відношенні до чогось, вибудовувати свій зміст і тут відкривається ще один ракурс некласичного тлумачення буття, що його особливо переконливо розробив М. Гайдеггер. Свідомість вибудовує свій зміст, але не кожен зміст виправдовує себе в межах реального життя свідомості. Тому не кожне утворення, пройшовши крізь інтенцію свідомості, набуває характеристик тривалості; дещо постає лише в окресленнях зникання, в окресленнях руху, трансформації певних форм в інші. На думку М. Гайдеггера, виправдовує себе лише така думка, яка, окреслюючи межу між буттям та небуттям, здатна утриматись у тривалості становлення, а не зникнення. Такий хід думки М. Гайдеггер називає "правильним мисленням" і ототожнює його із "прибутті-перебуванням".

Сьогодні онтологію М. Гайдеггера можна вважати найповнішою та найдокладніше розробленою. Інший варіант філософської онтології розробив у ХХ ст. німецький філософ М. Гартман. Він назвав своє вчення "критичною онтологією" наполягав на тому, що поза визнанням буття найпершим предметом філософського мислення всі наші твердження будуть позбавлені значущості. М. Гартман доводив, що буття можна визначити тільки категоріально і розрізняв буття ідеальне та

реальне. Ідеальне буття перебуває поза простором і часом з тієї простої причини, що у будь-яких наших міркуваннях ми ніколи не виходимо за його межі, а воно не зазначає ніяких змін.

Підсумовуючи здійснений історико-філософський екскурс, можна вибудувати таку сукупність категорій, що окреслюють різні рівні та ступені осмислення буття: ніщо - першопочаток; детале—мінливе, єдине - множинне, о корінь суцього - будова речей; абсолют - причетність - ієрархія; о субстанція - акциденція — модус; інтенція - наданість - екзистенціальна зустріч; тривалість - час — правильне мислення.

Названа сукупність категоріальних визначень буття працює саме як сукупність, тобто вона позначає шлях поглиблення наших уявлень про буття від означення "усе, що існує", яке більшість людей вживає інтуїтивно як синонім буття як такого, до поняття "правильного мислення", мислення категоріального, історично виправданого.

Розгорнута сукупність категорій має системний характер, оскільки останнє визначення - "правильне мислення" відправляє нас до початку, тобто до визнання, що за умов правильного осмислення буття ми повинні зіставити "все" та "ніщо", звернутися внаслідок такого зіставлення до поняття "першопочатку", через яке дійсність постане у виявленнях "сталого" та "мінливого" і т. ін. За такого підходу до буття воно окреслиться перед нами у вигляді процесу, який постає спочатку у вигляді процесу визначення свідомості дійсністю, а потім - навпаки, як процес визначення буття свідомістю.

3. Сучасна наука про рівні та форми виявлення буття.

Людська свідомість є необхідною умовою виявлення буття, тому важливо розглянути, яким постає буття у людському пізнанні та усвідомленні. Це можна з'ясувати насамперед за допомогою науки.

Розуміючи певну необхідність позанаукових знань, урешті-решт до науки ми звертаємося тоді, коли хочемо з максимальним ступенем достовірності стверджувати про щось, що воно є або його немає. Інформація, якою володіє сучасна наука, майже безмежна; її досить важко звести до єдиної цілісної системи.

Тому між конкретними науками та філософією існує проміжна пізнавальна ланочка — наукова картина світу (НКС).

НКС є інтегральним узагальненням досягнень багатьох наук на підставі деяких фундаментальних співвідношень, величин або перших (вихідних) предметних визначень суцього (у межах окремих наук або в межах науки загалом). Вирішальну роль в оформленні наукової картини світу відіграють фізика, астрономія, хімія, біологія, антропологія, наукознавство та філософія.

Найважливішими характеристиками буття в сучасній науковій картині світу є такі:

- по-перше буття постає переважно в динамічному, а не статичному вигляді;
- по-друге, буття постає у системних окресленнях, тобто в окресленнях зв'язку "всього з усім";
- по-третє, до сучасної наукової картини світу входить рівнево-ієрархізована будова проявів буття: мікро-, макро- та мегапроцеси. Мікропроцеси - це процеси

субатомарного рівня, макропроцеси - це рівень тіл, мегапроцеси—це рівень зоряних та галактичних процесів. На всіх рівнях діють свої особливі закони, тенденції, якісні характеристики. Сучасна фізика намагається створити теорію так званого "великого об'єднання", яка б дала змогу пов'язати всі ці рівні єдиними закономірностями, але наразі такої теорії не існує;

по-четверте, багаторівневність проявів буття демонструє себе ще й еволюційно, що межує з оцінними підходами. Той факт, що за інформаційними потужностями мозок людини майже безмежний, вказує на те, що еволюція детермінована не лише конкретними умовами, а й потенціями світового цілого. Еволюційний процес рухається у напрямі дедалі тотальнішого прояву глибинних характеристик буття. У цьому аспекті розвиненіші форми сутнього є більш демонстративні, більш розгорнуті щодо виявлення форм буття, ніж нижчі;

по-п'яте, сучасна наука докорінно змінила попередні уявлення про взаємозв'язок суб'єкта та об'єкта. Якщо раніше ці поняття досить радикально розводили, то тепер людина як суб'єкт постає органічною часткою світу як об'єкта.

У зв'язку з усім зазначеним буття у сучасній науковій картині світу набуває характеристик суперечливої єдності процесів ентропії (хаосу, невпорядкованості) та самоорганізації. З одного боку, будь-яка система має тенденцію до руйнування, збільшення власної невпорядкованості, з іншого — через невпорядкованість і мінливість відбувається рух у напрямі гнучкіших і складніших форм самоорганізації.

Отже, буття є справді складноорганізованою, ієрархічно побудованою та енергійно самоконцентрованою системою. Суперечливість цієї системи виявляється у тому, що вона є єдиною і множинною, перервною і неперервною, скінченною та нескінченною, такою, що в з'явленнях набуває форми просторово-часових співвідношень.

Звичайно, завершують усю будову наукової картини світу філософські розвідки та узагальнення. Серед них дуже важливе значення має фіксація двох відомих нам і принципово відмінних статусів буттєвих процесів: матеріальне (або матеріально-чуттєве) та духовне буття. Матеріальне буття характеризується множинністю, подільністю, просторовістю, наявністю маси, опору матеріалу та силових взаємодій. Духовне буття поза просторове, самоконцентроване, рефлексивне, тобто прозоре для себе самого, ідеальне, цілісне, динамічне. Саме тому, що філософія розглядає буття не лише у його матеріальних проявах, не можна задовольнитися тими ознаками (або критеріями) справжнього буття, які виробила наука: з позиції науки до справді існуючого можна відносити лише те, що є спостережуваним (прямо чи опосередковано), а, значить те, що має просторово-часові характеристики.

Але за всіх відмінностей у статусах матеріального та духовного (ідеального) буття все ж постає як єдине та взаємопов'язане. У гегелівській концепції буття окреслене як єдність простору й часу, множинності та єдності, ідеальності та реальності. Природа тут окреслена як інобуття духу, як його постійна демонстрація через розмаїття та зміну форм. Реальну єдність матеріального й духовного ми спостерігаємо в людському бутті та людській життєдіяльності. Філософія здавна усвідомлює природу людини як єдність матеріального й духовного. Отже, принаймні

в людській діяльності ми бачимо принципову спорідненість матерії і духу, ідей та справи, теорії і практики. Система людської життєдіяльності складається із взаємодії зазначених видів буття, із взаємодії, в якій кожному з цих видів належать своє місце, свої особливі риси, де виконуються певні особливі функції. Серед сфер людської життєдіяльності, в яких яскраво виявляє себе єдність матеріального та духовного, важливе значення мають пізнання, культуротворення, розвиток суспільного життя та цивілізації, що їх ми розглянемо в подальших розділах.

Роблячи висновки з розглянутого питання, звернемося до найпоширенішої класифікації філософських позицій на основі розуміння вихідних характеристик буття (що певною мірою перегукуються із основними світоглядно-філософськими позиціями, розглянутими нами у першому розділі).

Висновки

В сучасній філософії поняття буття доволі глибоко розроблене, гнучке, внутрішньо диференційоване. Воно дає нам вагомі орієнтири для пізнання та практичної діяльності. Водночас стає зрозумілою і причина складності цього поняття: воно охоплює самі підвалини суб'єктно-об'єктного відношення й одночасно вписує людину у структуру світобудови, роблячи її, а особливо її свідомість фундаментальною умовою виявлення форм буття. Отже, ми, люди, є завжди при бутті у відношенні до буття, а з іншого боку, буття ніби стоїть завжди за нами, за нашими спинами, воно апріорно надане нам як тотальна якість, котру ми знаходимо в усьому (тому що вона — у нас) і в яку ми вкладаємо все те, з чим маємо справу. Буття є наш універсальний масштаб для пізнання та діяльності, а наші пізнання та діяльність постають реальними мірами використання цього масштабу.

ЛЕКЦІЯ за темою №3 «Філософське вчення про розвиток»

1. Діалектика – вчення про загальні зв'язки та розвиток.
2. Основні принципи філософської методології.
3. Основні закони діалектики.
4. Альтернативні концепції

1. Діалектика – вчення про загальні зв'язки та розвиток.

Діалектика є загальною теорією розвитку всього сутнього, яка адекватно відображає його еволюцію в законах, категорія і принципах. І це стосується не лише розвитку «абсолютної ідеї», як у Гегеля, а й матеріального світу. Тобто діалектика поширюється на всю навколишню дійсність і є теоретичним відображенням розвитку як «духу», так і матерії, свідомості, пізнання.

Розвиток – це незворотня, спрямована, необхідна зміна матеріальних та ідеальних об'єктів. У результаті розвитку виникає нова якість. Це загальна властивість матерії, її найважливіша ознака. Розвиток – це насамперед зміни, рух, але не будь-яка зміна, рух є розвитком. В процесі руху як розвитку виникає щось нове, необхідне, здатне до саморуху, самовідтворення. Саморух у таких організованих і цілісних системах, як суспільство, організм, біосфера здійснюється як саморозвиток, тобто як перехід на більш вищий рівень організації. Саморух і саморозвиток - важливі моменти діалектики як теорії розвитку. Саморозвиток виростає з саморуху як невід'ємний атрибут матерії. Саморух відображає зміну явища, речі під дією внутрішніх суперечностей.

Рух, зміна – це внутрішня єдність буття і небуття, тотожності і відмінності, стабільності і плинності, того що виникає і того, що з'являється. Рух зміна розглядається в поєднанні і взаємодії суперечливих сторін. Рух – це суперечність, свідчення того, що тіло може рухатись лише тоді, коли воно перебуває в даному місці і одночасно в ньому не перебуває. Це єдність протилежностей, котрі взаємно передбачають одна одну. Рух є абсолютним, невід'ємним атрибутом усього сутнього.

Діалектика як філософська теорія розвитку спирається на такі фундаментальні поняття як зв'язок, взаємодія, відношення.

Зв'язок – це взаємообумовленість речей і явищ, розділених в просторі і часі.

Зв'язки класифікуються підрівня організації і форм руху матерії: механічні, фізичні. Хімічні, суспільні. Суспільні в свою чергу поділяються на виробничі, класові, національні, родинні, групові, особисті.

Зв'язки можуть бути об'єктивні, суб'єктивні, внутрішні, зовнішні, суттєві і несуттєві, прості і складні, повторювальні і неповторювальні, одиничні, особливі, і загальні.

Взаємодія – це процес взаємовпливу різних об'єктів один на одного, зміну їх стану, взаємоперехід. Взаємодія має об'єктивний і універсальний характер.

У світі існують речі, їх властивості і відношення з іншими. Річ має здатність бути самою собою й іншою, залежно від їх зв'язків із зовнішнім світом.

Відношення визначається як взаємозалежність елементів певної системи.

Річ виявляє свої властивості лише під час відповідного відношення до інших речей.

2. Основні принципи філософської методології.

Питання потрібно розпочати з пояснення терміну “принцип”. Принцип (від лат. *principle*) – начало, основа, підвалина або внутрішнє переконання людини, ті практичні засади, котрими вона користується у своєму житті.

Принципи – це загальні та універсальні, основоположні ідеї, настанови, критерії, які визначають зміст, роль, участь усіх інших понять. Вони становлять фундамент діалектики, на них ґрунтуються будь-які філософські роздуми.

Для діалектики як філософської теорії розвитку такими фундаментальними початками є принципи загального зв'язку, розвитку, суперечності, заперечення, стрибкоподібності.

Ідея загального зв'язку виявляє істотну, універсальну рису будь-якого діалектичного процесу, без якого неможливе з'ясування сутності законів і категорій матеріалістичної діалектики. З виявлення стійких необхідних зв'язків починається наукове пізнання. Загальний зв'язок предметів та явищ матеріального світу означає, що все існуюче в світі є ланкою єдиної матеріальної субстанції, різноманітних її станів та форм існування.

Для більш глибокого розуміння цього принципу потрібно розглянути класифікацію зв'язків. За характером зумовленості явищ слід розрізняти відношення ізольованості, відношення зв'язку, відношення взаємозв'язку.

Види зв'язків розрізняються за формами руху матерії (механічні, фізичні, хімічні, біологічні, соціальні зв'язки); за характером наслідку (породжуючі, перетворюючі); за характером дії (однозначні, статистичні); напрямку дії (прямі, зворотні) та ін.

Вивчати принцип розвитку необхідно в органічній єдності з принципом загального зв'язку, тому що саме внаслідок постійних взаємозв'язків і взаємодій між явищами відбуваються певні зміни, які врешті-решт призводять до розвитку цих явищ.

Розглядаючи цей принцип, потрібно пригадати те, що ідея розвитку навколишнього світу має давню історію. Вона виникла у Стародавній Греції, найвищої досконалості досягла в німецькій класичній філософії, продовжує розвивається на сучасному етапі.

Розглянувши основні характеристики розвитку, слід підкреслити, що не всякий рух і не всякі зміни можуть зумовлювати розвиток.

Для цього вони повинні відповідати певним вимогам, які складають специфічні риси процесу розвитку. По-перше, зміни мають незворотній характер; по-друге, змінам повинен бути властивий певний напрямок, щоб вони могли цілеспрямовано накопичуватися; по-третє, розвиток зумовлюють не випадкові, а закономірні зміни; по-четверте, головним критерієм розвитку вважається виникнення нової якості як певного наслідку цілого комплексу попередніх змін.

Розвиток слід визначити як незворотні, спрямовані, закономірні зміни матеріальних і духовних явищ, що зумовлюють виникнення нової якості.

Отже, діалектика є вченням, яке охоплює рух і розвиток речей є універсальною характеристикою буття. Тому діалектику визначають як науку про універсальні закони руху та розвитку. Розвиток і зв'язок – протилежні поняття, але у своїй протилежності вони невіддільні і утворюють суперечність – сутність діалектичного способі розгляду.

3. Основні закони діалектики.

Філософію і науку завжди цікавили найбільш важливі й істотні зв'язки, що характеризують внутрішні особливості об'єктів і явищ.

Їх, звичайно, називають закономірними зв'язками чи просто законами.

Не можна уявити собі науку, в якій відсутні закони, чи закономірні зв'язки. Ця категорія досягла найвищого рівня розвитку в природничих науках. Саме з їхнього досвіду раціонально виходити при визначенні категорії “закон”.

Закон – це зв'язок; однак не будь-який зв'язок є закон. Закон – це особливий зв'язок. Які ж ці особливості? Виділимо найбільш важливі:

1)регулярність, повторюваність. Тут припустима така ілюстрація: відмінна риса сучасного вченого – вміння побачити в удаваному спочатку хаосі явищ прихований (від простого ока) порядок, що і полягає у повторюваності окремих явищ чи їх властивостей;

2)істотність. Зв'язки, що претендують стати законом, як правило, не лежать, так би мовити, “на поверхні”. Для їхнього виявлення потрібні значні інтелектуальні зусилля (наприклад, для розкриття сутності лише чуттєвого досвіду недостатньо);

3)узагальнюваність. Іншими словами, це означає, що такий зв'язок відноситься до будь-якого об'єкта з його предметної сфери. Забігаючи наперед, відзначимо, що тут мається на увазі наявність у кожного закону своєї предметної сфери;

4)необхідність. Деякою мірою ця особливість доповнює першу: якщо встановлена регулярність і повторюваність, то витрачені при цьому інтелектуальні та інші зусилля, звичайно, породжують переконання в обов'язковості такої повторюваності і надалі, що, у свою чергу, пов'язано із передбачувальною функцією закону;

5)відтворюваність, тобто можливість повторення відміченої у першій регулярності будь-яким суб'єктом. Якщо ж зв'язок унікальний, неповторний, одиничний (тобто, наприклад, місця і часу), то його не можна назвати закономірним чи законом. Властивість відтворюваності пов'язана з такими важливими в гносеологічному відношенні процедурами, як перевірка і підтвердження;

6)об'єктивність. Зазначимо, що одна справа – об'єктивне існування такого зв'язку, наприклад, у природі, а інша – спосіб вираження її в знанні, мовою понять, через їхній зв'язок. Це якісно різні зв'язки – зв'язок природних явищ і зв'язок понять (величин), що виражають якісь їхні істотні риси, наприклад, у вигляді якоїсь математичної функції. Найбільш загальною граматичною формою вираження закону є умовне речення виду: “Якщо..., то...”. У логіці ця форма називається імплікацією, а

висловлення – відповідно, імплікативним. Отже, потрібно визначити закон як зв'язок, що має вищезазначені

властивості (особливості). Ці шість властивостей – необхідні, але, можливо, не достатні: можна вказати на додаткові властивості або модифікувати наявні, не втрачаючи основи. Проте приведені визначення вимагає доповнень.

По-перше, необхідно враховувати предметну сферу чи умови чинності закону.

По-друге, із законами асоціюються принаймні три основних функції – описова, пояснювальна та передбачувальна.

Класифікація законів. Найбільш простим але не настільки визначеним розподілом законів є поділ їх за “обсягом” їхньої предметної сфери на окремі (наприклад, закон Ома) і загальні (наприклад, закон збереження і перетворення енергії).

Якщо враховувати форму вираження законів, то їх можна розділити на якісні та кількісні. Перші формулюються чисто вербально (словесно), у той час як кількісні допускають математичну форму вираження, через зв'язок величин.

Якщо мати на увазі характер об'єктів і передбачення їх “поведінки”, то закони поділяють на динамічні (їм “підкоряються” одиничні об'єкти і передбачення їх поведінки жорстко однозначні) і статистичні, що стосуються об'єктів, які містять безліч елементів і тому дають лише ймовірні передбачення.

Якщо ж враховувати характер об'єктів в іншому плані, у смислі їхньої природи, то варто розрізняти, наприклад, природничонаукові (закони природи) і соціальні закони. При такому розрізненні потрібно внести корективи й у приведені вище визначення, що справедливо, головним чином, для законів природничих наук. Насамперед це пов'язано з істотною роллю суб'єктивних факторів, тому що соціальні об'єкти, до яких відносяться такі закони, складаються з людей, особистостей, що володіють, крім іншого, свободою і волею (див. про це в другій частині, а також проблемне питання про сумісність детермінізму і свободи волі).

Як відзначалося, категорія “закон” виражає особливий тип зв'язків; закони діалектики описують універсальність зв'язків. Однак, на відміну від природничонаукових законів (найбільш чітко визначених у концептуальному плані), закони діалектики не мають того повного набору властивостей (ознак) зв'язків, про які йшла мова у попередній темі (п. 6.4). Тому часто замість “закону” вживають термін “закономірність” як більш прийнятний для даної ситуації.

Закономірності діалектичних зв'язків (закони діалектики) вперше в досить чіткому вигляді сформулював Гегель. Це його відомі три закони – закон взаємопереходу кількісних та якісних змін, закон єдності та взаємодії протилежностей і закон заперечення заперечення, які утворюють цілісну систему (куди входять і категорії діалектики), що має, за його переконанням, науковий статус. Тому що системність, наявність законів і категорій, їхня логічна послідовність і пріоритет розуму при їхньому використанні – усе це невід'ємні ознаки науки. Категорія “закон” характеризується деякою подвійністю. З одного боку, вона стосується особливих зв'язків у світі (наприклад, об'єктивних зв'язків у природі), з іншого, – вона позначає певне твердження (висловлення, пропозицію, судження), що у логіці називається номологічним і виражається умовним реченням типу: “Якщо ...,

то...". Причому це твердження має характер універсальності; мовою логіки це означає, що таке висловлення містить квантор загальності. Наприклад, закон всесвітнього тяжіння можна виразити у вигляді такого умовного речення: "Для будь-яких двох масивних тіл, якщо їхні маси рівні m_1 і m_2 , а відстань між ними r , сила їхнього взаємного тяжіння прямо пропорційна r у квадраті".

Аналогічно і закони діалектики можна розглядати як зв'язок категорій, що відбиває (відображає) зв'язок у світі і виражається у вигляді універсального умовного речення. Тим самим для того, щоб сформулювати і зрозуміти суть цих законів, необхідно спочатку виявити і хоча б коротко описати їхній категоріальний склад.

Почнемо (як і Гегель) із закону взаємопереходу кількісних і якісних змін. До його категоріального складу входять такі категорії, як "якість", "кількість" і "міра". Мовою цих категорій даний закон дозволяє описати, як відбувається розвиток (так би мовити, його "механізми", тобто, за яких умов він відбувається). Закономірність, уперше чітко виражена Гегелем, полягає в тому, що не будь-яка кількісна зміна приводить до зміни якісної визначеності, а лише така, при якій порушується міра (тобто баланс між кількісною і якісною визначеністю). Передумови такої закономірності діалектичних зв'язків можна знайти ще в античності, наприклад, у знаменитих парадоксах "купа" і "лисий".

Парадокс "купа" виникає в такій ситуації: наприклад, мається сукупність (безліч) зерен. Коли, при якій кількості зерен цю сукупність можна розглядати як купу? Одне зерно – явно не купа; два, три – теж купою не назвеш. А п'ять? Десять?... Аналогічно з парадоксом "лисий", правда, тут ситуація не зі зростанням кількості елементів безлічі, а з її зменшенням.

Філософську категорію "якість" не слід плутати з поняттям, використовуваним у словосполученнях типу: "якість меблів", "товарний знак якості", "якість продукції, що випускається" та ін. Філософська категорія "якість" характеризує цілісність об'єкта (речі), його внутрішні, істотні особливості, а не ступінь його досконалості, ступінь близькості його до ідеалу.

Крім того, варто мати на увазі, що в діалектиці кількісні зміни розглядаються як безупинний процес, а якісні – як дискретний, стрибкоподібний (тому нерідко категоріальний склад даного закону доповнюють категорією "стрибок").

Коротко сформулюємо розглянуту закономірність (закону діалектики) у вигляді умовного речення (імплікативного висловлення): "Якщо в будь-якому об'єкті, що рухається, його кількісні зміни приводять до порушення міри, то відбувається зміна його якісної визначеності, що є необхідною умовою розвитку". Проілюструвати цю діалектичну закономірність можна на таких прикладах: а) еволюція всесвіту від Великого Вибуху до сучасного його стану як зміни (від простого до складного) якісно своєрідних її фаз (стадій); б) еволюція біологічних організмів; в) структурні реформи в економіці; г) перехід від однієї наукової теорії до іншої, більш досконалої (наприклад, перехід від механіки Ньютона до спеціальної теорії відносності Ейнштейна).

Якщо закон взаємопереходу кількісних та якісних змін виражає

"механізм" розвитку, то закон єдності і взаємодії протилежностей виражає його джерело, відповідає на запитання: "Чому відбувається розвиток?" Відповідь

може бути такою: “Об’єкт, що рухається, розвивається тому, що в ньому існує і розв’язується діалектичне протиріччя”. До цього веде нижченаведена послідовність міркувань(через виявлення також категоріального складу цього закону).

Почнемо з категорій тотожності і відмінності. Г. Лейбніцу належить класичне визначення тотожності: “Об’єкт А тотожний об’єкту В, якщо всі властивості і зміни А притаманні В і, навпаки, усі властивості і зміни В притаманні А”. У реальній дійсності така ситуація не може бути реалізована: навіть дві елементарних частки не можуть вважатися абсолютно тотожними, оскільки вони є кінцевими об’єктами, то мають різні координати. Отже, тотожність – відносна, вона із собою має відмінності як відношення неоднаковості(за деякими ознаками). Однак відмінності бувають різні, різного ступеня. Граничну відмінність, максимальний її ступінь, називають протилежністю. З огляду на положення про загальний зв’язок у світі, можна дійти висновку, що протилежності якимсь чином співвідносяться одна з одною. Взаємовідношення протилежностей називають протиріччям. При цьому необхідно розрізнити формально-логічні й діалектичні протиріччя. До першого типу відносять таку взаємодію протилежностей, при якій вони виключають одна одну, а до другого – таку взаємодію протилежностей, при якій вони одночасно і виключають, і доповнюють одна одну. Взаємодія протилежностей у діалектичному протиріччі є нерівноважною, мінливою, активною, тому що серед протилежностей є провідна, домінуюча протилежність. Ілюстрацією може служити життя клітини як єдність двох протилежних процесів – дисиміляції й асиміляції, тому що, наприклад, без виведення непотрібних, відпрацьованих речовин (тобто без дисиміляції) життя клітини неможливе.

Третю, відкриту Гегелем закономірність діалектичних зв’язків, називають законом заперечення заперечення. Цей закон має, так би мовити, інтегральний характер, виражає спрямованість процесу розвитку, відповідає на запитання: “Як нове змінює старе?” З цим законом асоціюється і наочна геометрична модель розвитку– зображення розвитку у вигляді спіралі, що розгортається. Категоріальний склад цього закону складають насамперед категорії “діалектичне заперечення” і “заперечення заперечення”. Як і протиріччя, заперечення може бути, з одного боку, формальним (формально-логічним, як одна з логічних операцій – операція заперечення), категоричним, і з іншого боку – діалектичним. У свій час Енгельс відзначав, що “у діалектиці заперечувати – не значить просто сказати “ні”, оголосити річ неіснуючою чи зруйнувати її будь-яким способом”, тобто діалектичне заперечення – це заперечення зі збереженням у старому всього того, що сприяє розвитку.

Відзначимо дві найбільш характерні риси діалектичного заперечення: по-перше, воно є умовою і моментом розвитку; по-друге, воно є моментом зв’язку нового зі старим. Перша риса означає, що лише те заперечення, що служить передумовою для виникнення якихось нових, більш високих і досконаліх форм, є “позитивне заперечення”. Друга риса означає, що нове як заперечення старого, попереднього, не залишає за собою “пустелю”, не просто знищує його, а на думку Гегеля, мовби “знімає” його.

Однак те, що діалектичне заперечення є дійсно “позитивне заперечення”, ступінь прогресу можна визначити лише за допомогою можливості наступного, другого заперечення. І тому для повного опису розглянутої діалектичної закономірності необхідно врахувати ще одну категорію – “заперечення заперечення” – наступність, що виражає у розвитку другий ступінь діалектичного заперечення. У формальній логіці дана категорія відсутня, тому що послідовне подвійне використання операції заперечення до об’єкта повертає його у вихідний стан.

Гегель, супротивник формального мислення, описував закономірність діалектичного заперечення мовою трьох послідовних дій(операцій) діалектичного мислення (його знаменита “тріада”): теза – антитеза – синтез. Проілюструвати діалектичне заперечення можна на класичному гегелівському прикладі з пшеничним зерном.

Посаджене в ґрунт зерно проростає і з’являється стебло(перше заперечення), що, у свою чергу, само породжує колосся з зернами (друге заперечення), а вони далі можуть покласти початок новим стеблам і зернам тощо. Отже, про розвиток можна говорити тоді і тільки тоді, коли має місце послідовність діалектичних заперечень(мінімум два), причому ця послідовність у принципі є нескінченною.

4. Альтернативні концепції

Діалектика як філософська теорія розвитку, що ґрунтується на розумінні його суперечливості, сама є ілюстрацією цієї теорії, бо містить у собі дві протилежні взаємодіючі сторони – позитивну (стверджувальну) і негативну (заперечувальну).

Діалектика, з одного боку, виправдовує існуючі порядки, стан, речі, однак, для певних умов, для певного часу. І в цьому полягає її позитивна (стверджувальна, або консервативна) сторона. З іншого боку, діалектика виходить з абсолютної змінності, плінності речей, станів, порядків, “ліквідації” того, що є, для розвитку того, що буде. Однак ця ліквідація, негативність не може бути абсолютною, тотальною, оскільки в такому випадку розвиток став би неможливим. Гегель розрізняв абстрактне і конкретне заперечення. Перше має нігілістичний характер, друге – діалектичний, як “зняття”, тобто не просто знищення старого, а утримання того, що необхідне для подальшого розвитку нового.

Відомими представниками такого способу інтерпретації діалектики були Теодор Адорно і Жан-Поль Сартр.

Теодор Адорно (1903-1969) – німецький філософ, соціолог, представник так званої “франкфуртської” школи. Автор низки праць з філософії, в тому числі такої, як “Негативна діалектика” (1966). Розвинув ідею заперечення в його абстрактному, тобто нігілістичному розумінні, коли заперечення перестає бути моментом переходу до нового. Діалектика Гегеля “в руках” Адорно перетворюється в антисистемну, “заперечливу діалектику” всього сутнього.

Жан-Поль Сартр (1905-1980) – французький філософ і письменник, представник так званого атеїстичного екзистенціалізму. Йому належить ряд праць з проблем філософії, а також праця “Критика діалектичного розуму” (1960). У його розумінні діалектика можлива в двох формах –

“критичній” і “догматичній”. Першою є “негативна” діалектика, що тлумачиться з точки зору філософії екзистенціалізму (філософії існування), друга – “консервативна”, “догматична”, “недостатньо революційна” марксистська діалектика.

Отже, можна зробити висновок щодо змісту, суті та принципів так званої “негативної” діалектики, котрий полягає в тому, що “негативна” діалектика – це однобічна, суб’єктивістська концепція, яка виходить з абсолютизації заперечення, всезагальної руйнації всього сутнього, тотального критицизму, відкидання будь-якої позитивності, самозаперечення. “Негативна” діалектика – це, по суті, антидіалектика.

Антидіалектикою є також метафізика (про альтернативність діалектики і метафізики як протилежні філософські концепції розвитку мова йшла у першому питанні).

Альтернативами діалектики є також софістика й еkleктика, оскільки вони виступають як різновиди метафізики.

Справді, софістика (від грец. – міркування, засноване на навмисному порушенні законів логіки) за багатьма своїми ознаками наближається до метафізики. Софістика ґрунтується на неправильному виборі вихідних положень, на абсолютизації того чи іншого визначення, на змішуванні суттєвого з несуттєвим, на хибних доведеннях (так званих софізмах), на свавільному виокремленні другорядних властивостей предмета; на використанні різних значень одного і того ж слова тощо. І в цьому відношенні софістика, безумовно, має багато спільного з метафізикою, однак софістика і метафізика – це нетотожні, неоднозначні способи мислення.

По-перше, софістика, на відміну від метафізики, не є якоюсь цільною, самостійною теорією пізнання чи методом. По-друге, софістика, як спосіб мислення, носить винятково суб’єктивістський характер. Властива їй свавільна інтерпретація фактів неминуче веде до агностицизму. Що ж до метафізики, то це такий спосіб мислення, котрий має об’єктивні основи, про які йшла мова вище. По-третє, метафізика є формою світогляду, котрий дає уявлення про певну картину світу. Софістика ж не має таких якостей. Вона не є світоглядом. Можна зробити висновок, що софістика, як різновид метафізики в цілому, нерівнозначна їй і виступає альтернативою діалектики лише в певному значенні цього слова, а саме тоді, коли ми розглядаємо діалектику як логіку, як науку про закони та форми відображення в мисленні розвитку об’єктивного світу. Тепер коротко щодо еkleктики.

Еkleктика (від грец. – вибираю) – це алогічна концепція, що ґрунтується на свавільному виборі координат; на випадковому поєднанні різних сторін речей; на ігноруванні їхніх суттєвих відмінностей;

на суб’єктивістському поєднанні елементів, положень різних вчень, концепцій, шкіл, поглядів тощо.

Еkleктика – це, образно кажучи, “мішанина”, тому вона не є ні теорією розвитку, ні теорією пізнання, ні методом, ні світоглядом. Софістика й еkleктика – це грані однієї й тієї ж медалі. Їх спільність полягає в тому, що і перша, і друга за своєю природою мають суб’єктивістський характер, стосуються певної логіки мислення, відповідної інтерпретації фактів.

До альтернатив діалектики відносять також догматизм і релятивізм. Догматизм (з грец. – положення, що сприймається на віру, без доведення) – антиісторичний, абстрактний спосіб розгляду теоретичних і практичних проблем, коли при вирішенні їх не враховуються ні обставини місця, ні обставини часу. Догматизм – це визначальна характеристика консервативного мислення. Вона відображає закостенілість людської думки, її тимчасову засліпленість, нездатність до саморуху.

Догматизм виходить з незмінних, назавжди даних формул, знань, котрі не можуть збагачуватися в процесі розвитку пізнання. Якщо певна істина, то вона, згідно з догматизмом, правильна стосовно будь-якого випадку, будь-яких умов розвитку. Поділяючи знання на правильні і неправильні, догматизм намагається закріпити це назавжди і фактично веде до оманливості. Догматизм, перебільшуючи значення певних сторін істини, не визнає нових якісних моментів, що виникають у процесі пізнання, не враховує конкретності істини, абсолютизує її, і в цьому відношенні, змикаючись з метафізикою, є антиподом діалектики, однак тільки в певному її значенні – як теорії пізнання.

Зворотним боком догматизму є релятивізм. Релятивізм (від грец. – релятивний, відносний) – теоретико-пізнавальна концепція, котра виходить з однобічного з'ясування сутності істини, перебільшення моменту її відносності, тобто інтерпретації результатів процесу пізнання. І, звичайно, тут релятивізм є різновидом метафізичного тлумачення істини. Отже, релятивізм має безпосереднє відношення до діалектики як теорії пізнання і в цьому є її альтернативою. Догматизм ґрунтується на перебільшенні значення абсолютної істини, ігноруючи момент її конкретності; релятивізм, навпаки, перебільшує значення відносної істини, відкидаючи момент її абсолютності.

Отже, якщо розглядати діалектику як теорію розвитку, то її антиподами є метафізика і “негативна” діалектика; якщо розглядати діалектику як логіку, то її альтернативами є софістика й еkleктика. Якщо ж розглядати діалектику як теорію пізнання, то її альтернативами виступають догматизм і релятивізм. Висновки, що впливають з вищевикладеного, можна звести до кількох основних положень.

1. Діалектика як загальна теорія розвитку дає ключ до розуміння його сутності, відображає реальні процеси у природі, суспільстві та мисленні такими, якими вони є в дійсності. Оскільки весь навколишній світ перебуває в русі, зміні та розвитку, діалектика у своїй основі неминує має виходити з цієї загальності. Вона відтворює в мисленні всі процеси дійсності в узагальненій формі з урахуванням їхньої суперечності, змін, плинності, взаємопереходів, становлення нового. Тому діалектика має категорійний апарат, закони і принципи, котрі адекватно відображають у мисленні зміни і взаємопереходи, оскільки самі є рухливими і змінними. Без розуміння цього, без врахування діалектики суперечностей і рушійних сил розвитку в будь-яких природних і суспільних системах об'єктивної дійсності істинне пізнання неможливе.

2. Діалектика підходить до вивчення предметів і явищ з точки зору їх виникнення, руху і розвитку, а тому орієнтує на конкретне, багатостороннє вивчення об'єктивних процесів. Вона дає змогу знаходити нові грані речей, нові повороти, зв'язки, способи усвідомлення дійсності, що розвиваються, і тим самим відтворювати

її в усій складності, суперечності, багатогранності, з безліччю відтінків підходу до буття, наближення до нього. Діалектика, на відміну від інших концепцій розвитку, розглядає предмети і явища не ізольовано один від одного, а в їхньому взаємозв'язку, а отже, й у взаємодії та суперечності. Процес розвитку можна зрозуміти і відтворити у мисленні тільки з урахуванням цього. Тому діалектика є альтернативою усіх теорій, вчень, течій та напрямків, котрі відкидають, ігнорують чи фальсифікують об'єктивні принципи зв'язку, розвитку, суперечності, стрибкоподібності, заперечення, таких, як метафізика, софістика, еkleктика, догматизм, релятивізм, "негативна" діалектика.

3. У своєму розвитку людство здобуло великий досвід узагальнення об'єктивної дійсності, що дало змогу розкрити її закони, виділити категорійний апарат для з'ясування сутності речей, виробити методи та форми пізнання, показати всю складність і діалектичну суперечність пізнання. Тому теорія пізнання не може не бути діалектичною, не може обійтись без законів діалектики, її категорій та принципів. Іншими словами, закони, категорії та принципи діалектики є одночасно законами, категоріями і принципами самої теорії пізнання.

4. У наш час необхідними стали нестандартність, гнучкість мислення, рухливість понять, що здатні відобразити у мисленні таку рухливість в об'єктивній дійсності, бо консерватизм думки, схильність до застарілих понять є серйозним гальмом на шляху пізнання світу, що змінюється. Діалектика, як логіка мислення, цілком відповідає цим вимогам сучасності. Вона є логікою узагальнення світу, переходу від незнання до знання, від явища до сутності, від сутності одного порядку до сутності більш високого та ін. Діалектика, як і логіка, відтворює у мисленні процес пізнання в усій його складності та суперечності, взаємопереходах протилежностей. Тому сама логіка не може не бути діалектикою.

5. Закони діалектики відображають те, що є у самій дійсності. Вони становлять основний зміст об'єктивної діалектики, яка знаходить свій вияв у мисленні людини і становить основний зміст суб'єктивної діалектики. Отже, закони діалектики, закони пізнання і закони мислення не можуть бути різними. Вони є однаковиими, єдиними, тотожними і відображають лише різні аспекти діалектики: онтологічний, логічний і гносеологічний.

6. Не всі філософські течії, школи визнають діалектику. Окремі з них відкидають її як схоластику. Це означає, що вона вимагає подальшого осмислення і дослідження. Однак слід підкреслити, що сучасна діалектика, її теорія і методологія є видатним надбанням філософії ХХ століття. Без її знання філософська освіта буде частковою та неповноцінною.

ЛЕКЦІЯ за темою №4

« Матеріальне й ідеальне. Свідомість »

1. Поняття свідомості, її структури та функції.
2. Матеріальне та ідеальне. Свідомість і мова.
3. Свідомість і мислення.

1. Поняття свідомості, її структури та функції.

Проблема свідомості належить до найскладніших філософських проблем; певне її усвідомлення приводить до розуміння сутності внутрішнього світу людини, різноманітних знань, ідей, надій, що становлять його багатство. Філософія визначає свідомість як таку властивість людини, що забезпечує її доцільну діяльність та особливий, предметно зумовлений спосіб орієнтування в світі. Завдяки здатності до саморефлексії, свідомість набуває можливості оперування узагальненими, абстрактно-теоретичними характеристиками речей і процесів світу. Якраз тому свідомість, що завжди є особистою і неповторною, дає людині змогу діяти універсальним чином, жити не лише у згоді з наявним світом, а й реалізовувати його приховані можливості, творити новий світ - світ культури.

КЛЮЧОВІ ТЕРМІНИ І ПОНЯТТЯ

АБСОЛЮЦІЯ (або ІДЕАЦІЯ) - здатність людської свідомості створювати у полі свого інтелектуального споглядання ідеальні, тобто завершені, еталонні виміри суцього, завдяки яким свідомість набуває здатності орієнтуватися в предметній дійсності, оцінювати її.

ІДЕАЛЬНЕ — характеристика онтологічного статусу свідомості, згідно з яким свідомість не відтворює дійсність у вигляді копій, а фіксує її через виявлення суттєвих, необхідних зв'язків та через доведення параметрів будь-якого суцього до гранично можливого виміру (див. термін "Абсолюція").

МИСЛЕННЯ - процес інтелектуального оперування предметним змістом свідомості, тобто упорядкований та усвідомлений рух думки через серію фіксованих пунктів до виправданого змістом цього руху результату: за змістом та суттю це є виведення у поле свідомого споглядання фундаментальних характеристик буття.

МОВА (1 МОВЛЕННЯ) — провідна форма виразу предметного змісту людської свідомості, тобто форма передачі того, що не може бути вказане безпосередньо, натуралістично (наприклад, ті самі еталонні орієнтири мислення): існує цілий спектр мов: мова видів мистецтва, мова науки, мова жестів, - серед яких людське мовлення постає найбільш гнучкою та оперативною формою виразу змісту свідомості.

ОНТОЛОГІЧНИЙ СТАТУС СВДОМОСТІ - здатність людської свідомості мати у своєму змісті те, чого без свідомості або поза свідомістю не існує і існувати не може; йдеться насамперед, про ідеації, предметність, цілеспрямованість, саморефлексію.

ПРЕДМЕТНІСТЬ — здатність людської свідомості вибудовувати свій зміст із опорою на ідеальні системи визначень (чи відліку), внаслідок цього цей зміст не збігається із наочно спостережуваним; завдяки такій здатності людина може бачити в речах світу не лише чуттєво надане, а й приховане, потенційне, належне; в цілому:

предметність — це сприйняття людською свідомістю дійсності у вимірах людської інтелектуальної та матеріальної діяльності.

ЦІЛЕСПРЯМОВАНІСТЬ — характеристика людської свідомості, пов'язана із її здатністю подумки вибудувувати образи та процедури майбутніх дій, здатність в подальшому концентрувати людські зусилля на їх реалізації.

Проблема онтологічного статусу свідомості та її суттєві ознаки.

Однією з найбільших таємниць світу є людська здатність усвідомлювати, розуміти дійсність, тобто людський інтелект. Він вражає своєю красою та могутністю, невичерпністю та універсальністю. В цілому якісні особливості людського інтелекту окреслюють терміном свідомість, тому питання про сутність свідомості, її виникнення та можливості століттями хвилювало кращих представників людства, надихало на пошук та творчі злети. Музика, поезія, усе мистецтво, наукові розвідки глибин суцього та інші напрями інтелектуальної діяльності прагнуть розкрити можливості людської свідомості та неповторно-чарівний внутрішній світ людини.

Перші уявлення про свідомість виникли у прадавні часи коли люди дійшли висновку, що процеси, які відбуваються в їхніх головах, відмінні від процесів природи, що їхнє бачення світу, а відповідно і місце в ньому, відрізняється від тваринного. Такі особливі властивості приписували душі як прояву чогось надприродного.

Найперші складності розуміння та вивчення свідомості пов'язані значною мірою з тим, що ми не можемо спостерігати явищ свідомості безпосередньо, чуттєво, не можемо їх вимірювати, досліджувати за допомогою різноманітних приладів. Наприклад, відомий американський нейрофізіолог Я. Прибрам писав, що ні на якому рівні наукового дослідження мозку людини не фіксується те, що ми називаємо думкою, хоча мозок узагалі не можна досліджувати інакше, ніж виходячи із тези, що він є орган думки та свідомості. У зв'язку із зазначеним інколи висувають досить радикальне твердження про те, що свідомості як особливої сутності взагалі не існує, що її можна звести або до функцій та процесів організму людини або до реакцій нервової системи людського організму на зовнішні чинники (біхевіоризм у психології, філософські течії натуралістичного спрямування).

Лише у ХХ ст. була видана низка праць, спрямованих на доведення того, що насправді не існує нічого такого, що можна було би назвати явищами ментальними або свідомістю. Досить поширеним було (і залишається ще й у наш час) тлумачення свідомості як особливої форми відображення дійсності. Якщо свідомість розглядають як відображення, то її позбавляють будь-якого онтологічного статусу, тобто при цьому вважається, що вона не вносить у дійсність нічого принципово нового. Свідомість як форму відображення дійсності наділяють здатністю лише відтворювати та перекомбінувати наявні форми буття. Слід визнати, що для деяких наук (біологія, психологія) теорія відображення виявилась результативною.

Прояви свідомості.

Найпершою ознакою свідомості можемо вважати особливий тип людської поведінки. Ми можемо назвати його "небіологічним", тому що людина діє не лише під тиском життєвих потреб, не лише в напрямі пошуку шляхів їх задоволення; вона діє не за схемою "стимул - реакція", а інколи (і досить часто) - усупереч біологічній

доцільності та самозбереженню (наприклад, у випадках самопожертви, самогубства та ін.). Людська діяльність, як це вже окреслювалося в попередніх розділах, стає самодіяльністю, вона вводить людину у принципово інакший, у порівнянні із біологічною, тип поведінки.

Про небіологічний тип людської поведінки свідчать як спрямованість, так і змістова наповненість людських дій: їх здійснюють на основі соціокультурних процесів із використанням штучних знарядь та засобів життєдіяльності, що їх людина створила сама. Всі ці засоби стають ніби новим, проте для людини — найважливішим середовищем її життєдіяльності, вони ніби подовжують та підсилюють її природні органи.

За допомогою розуму людина здатна ніби бачити те, що насправді, у наявному вигляді не існує. Наприклад, каменярь бачить у камені майбутній виріб, коваль у металі — майбутню річ. Коли ми тримаємо перед собою текст, то бачимо світлу поверхню з позначками, але вбачаємо за цим щось принципово інше. Муха, що повзає по картині живописця, не схвилювана тим, що міститься за фарбами та полотном; це доступно лише для людини, обдарованої свідомістю. Функціонування свідомості пов'язане з особливим предметним змістом реальності, який чуттєво нам не наданий, а вироблений на основі досвіду діяльності в історичному процесі соціально-культурного життя.

Звідси — цілеспрямований характер свідомої діяльності: здатність свідомості створювати образи майбутніх (потрібних) результатів дій і в подальшому спрямовувати свої дії на те, чого в готовому вигляді, тобто — фактично, не існує. Причому часто йдеться про те, що не існує не тільки тут і зараз, а й узагалі. Значить, законом людської діяльності постає її зумовленість не тим, що діє на людину ззовні, а тим, що вироблене її свідомістю. Тому і при оцінці людської діяльності важливо враховувати не лише її результат, а й її наміри, мету. У цьому, зокрема, проявляється творчий характер людської свідомості.

При розгляді ознак свідомості нам не уникнути запитання: а як же людина може засвідчити наявність у її свідомості того, що не існує? Насамперед реальними діями, реальним творенням нових речей: коли майстер вчить учня, він досить часто не стільки розповідає йому „теорію" власних дій, а просто залучає його до діяльності, діями демонструє свій досвід. Проте це можна робити лише в разі відносно простих процесів діяльності; в інших же випадках треба мати особливі засоби для передачі того предметного змісту свідомості, який не можна прямо продемонструвати. Такими засобами стають знаки (або, ширше - знакова діяльність), серед яких найважливіша роль належить мові (передусім — мовленню). Мова і є найпершою та найочевиднішою ознакою свідомості; саме за ознакою мови ще давні люди відрізняли людину від тварини, а "своїх" людей від "німців".

Отже, потреба в мові пов'язана з необхідністю зафіксувати той зміст, який не можна передати простою демонстрацією речей. Звідси стає зрозумілим, що мова стає і основним носієм історичного досвіду діяльності (певної особи, певного народу, певної культури).

Великим дивом свідомості постає те, що, хоча вона не фіксується ніякими приладами та індикаторами, вона здатна фіксувати себе сама. Ця унікальна здатність

називається самосвідомістю або саморефлексією людської свідомості (чи думки). Можна, навіть, сказати так: не потрібно ніяких приладів, - достатньо лише звернути свою свідому увагу на те, що відбувається всередині наших психічних процесів задля того, щоби переконатися у реальному існуванні свідомості. Щоправда, для цього треба бути людиною і перебувати у людському способі буття; тобто, можна сказати, що для людини (розвиненої, сформованої) питання про існування чи не існування свідомості постає як питання про її самоідентифікацію, і, звичайно, те, що не перебуває у людському способі буття, таку самоідентифікацію (тобто внутрішню фіксацію свідомості) здійснити не здатне.

У саморефлексії свідомості проявляє себе момент субстанційності свідомості, тобто той момент, коли свідомість задля свого існування не потребує ніяких зовнішніх підкріплень чи засвідчень, коли вона в самій собі знаходить свою ж "першу" (чи "останню") очевидність, що, врешті, і дає можливість людині поставати суб'єктом пізнання та діяльності, тобто самій та від себе продукувати свою дійову активність. З цим також пов'язана і здатність свідомості оцінювати дійсність, судити про неї, але до цієї здатності ми звернемося у наступних питаннях.

Отже, свідомість має унікальні властивості, які зумовлюють неможливість її прямого вивчення та вимірювання; проте вихідні ознаки свідомості дозволяють стверджувати її реальне існування, але в особливих якостях та характеристиках.

2. Матеріальне та ідеальне. Свідомість і мова.

Ідеалісти вважають ідеальне первинною підставою буття, а матеріальний світ, природу – продуктом „абсолютної ідеї”, не свідомої космічної волі й інших видів ідеального. Ідеалізму протистоїть матеріалізм, прихильники якої вважають первинною вважають матерію, а всі форми ідеального (свідомість, волю, мислення) похідними від матерії, продуктом її розвитку. Ідеалістів і матеріалістів слід називати моністами, тому що вони виходять з визначення тільки одного з начал, і при цьому намагаються логічно визначити походження одного з іншого, а дуалісти – з визначення рівноправності матеріальності і ідеальності обох начал.

Найбільш загальним абстрактним відображенням дійсності в історико-філософському аспекті є також уявлення про матеріальне та ідеальне, про „світ речей” та „світ ідей”. По суті мова йде про основне питання філософії, про співвідношення матеріального та ідеального, про те, що є первинним, а що похідним, вторинним.

Матеріальне – це філософська категорія, яка дає уявлення про фундаментальну ознаку буття, а саме про його об'єктивне існування, незалежне від свідомості людини, її життєдіяльності(природа, космос, речовина, закони розвитку тощо).

Ідеальне – це філософська категорія для позначення суб'єктивного, образного нематеріального відображення дійсності у людській свідомості. Ідеальне дає уявлення про суттєву відмінність між образом і об'єктом, який відображається. Ця відмінність полягає в тому, що образ, який відображає реально відчутні властивості об'єкта сам цих властивостей не має, оскільки позбавлений будь-якої тілесності, матеріальності. Н-д: вишня, вона має смак, колір, форму, однак образ вишні, що ми

уявляємо, цих властивостей не має. Образ вишні не має смаку, кольору, ваги, не має тілесності.

Для розуміння ідеального як специфічно людської форми відображення важливо врахувати таку обставину: воно є не тільки відображенням наявного, даного, а й виявленням тих можливостей, які криються в цьому наявному, передбаченням того, що має з'явитися в результаті цілеспрямованої людської діяльності. Тобто у формі ідеального — образів, понять, задумів, планів, ідей — відображується не тільки суще, а й належне, дійсність — не тільки такою, якою вона є, а й такою, якою вона може і повинна стати.

Мова – це система знаків, за допомогою яких люди спілкуються, здійснюють пізнання світу і самопізнання, зберігають і передають інформацію, управляють поведінкою один одного. У мові можна виділити природну систему знаків (звукова мова, пластика людського тіла: пози, жести, міміка) і штучну, спеціально створену людьми (мова математики, мова живопису, музики, дорожні знаки та ін.). Мова – явище суспільне: вона виникає в процесі формування суспільства, ставши головним моментом його функціонування. Вона виконує в суспільстві безліч функцій: номінативну (здатність мови називати речі, наприклад, будинок, дерево, зірки), пізнавальну (участь у процесі пізнання), інформативну (здатність зберігати і передавати інформацію), комунікативну (участь у процесі міжособового спілкування) тощо. У процесі спілкування люди впливають один на одного за допомогою мовних знаків. Наприклад, дорожні знаки регулюють рух транспорту і пішоходів. Звукове слово може припинити, заборонити або вирішити дію людини. Коли мати говорить дитині: “Не можна!”, “Можна!” – вона корегує її поведінку через слово. Слово впливає на емоційний світ людини: воно може як підбадьорити, так і ранили душу. Не випадково А.С. Грибоєдов писав, що “злі язика страшніші за пістолет”.

Свідомість і мова нерозривно пов'язані. Досить вказати на той факт, що однією з умов можливості свідомості індивіда є його здатність сказати “Я” і тим самим заявити про себе відносно самостійності буття.

Усі нормальні люди знають про своє “Я” і виражають його словесно займенником “Я”. Завдяки мові свідомість стає дійсною, такою, що існує для інших людей. Свідомість завжди має відношення до світу. Але щоб інші люди дізналися про зміст цього відношення, “Я” повинне виразити його зовні, тобто об'єктивувати. Зробити це можна тільки за допомогою мови, не обов'язково словесної. Наприклад, відчуття радості, захоплення можна передати особливим виразом обличчя, очима, танком, музикою.

Зв'язок свідомості з мовою виявляється також в тому, що виникнення і формування індивідуальної свідомості можливе тільки тоді, якщо людина включена в світ мови і передусім – словесної. Саме у мовному спілкуванні дитина у віці близько трьох років починає говорити про себе “Я”, знаходячи тим самим здібність до свідомості і самосвідомості. Разом з мовою вона несвідомо засвоює логіку мислення, починає, наприклад, міркувати про себе і свої взаємини зі світом та іншими людьми у категоріях “причина-слідство” (не знаючи ще нічого про самі категорії взагалі), вчиться оцінювати свої та чужі вчинки (не знаючи ще про те, що таке ціннісне відношення до світу). Рідна мова формує у людини несвідомим для неї способом

відчуття ритму, музичності (адже кожне звучне слово – це цілий музичний твір), а також багато інших якостей її душі. Якими вони будуть – гарними чи поганими – залежить від того, хто поряд з дитиною в перші його роки:

любляча мати, яка в мовному спілкуванні з дитиною використовує найніжніші і найласкавіші слова, вимовляючи їх відповідно з зворушливо-пестливою інтонацією, або чужі люди, слова яких холодні, байдужі, ділові та часто злі, як це нерідко буває в дитячих притулках. Якщо врахувати, що формування свідомості особи починається з дитинства, то стає зрозумілою величезна роль мовного простору, в якому знаходиться дитина.

Чим багатший зміст свідомості та взагалі духовний світ людини, тим більше йому потрібно мовних знаків для його передачі, і навпаки. Так, Елочці з “Дванадцяти стільців” Ільфа і Петрова достатньо було всього 12 слів, щоб висловити своє відношення до будь-якого явища чи вчинку. “Ефект Елочки” присутній і тоді, коли в мові тієї або іншої людини переважає мат, а також аргомова, властива певній замкнутій соціальній групі. Існують шкільне, студентське, професійне, злочинське та ін. арго. Мізерний запас слів у мові – свідоцтво духовної лінії людини, її обмеженої свідомості.

Кожна культура напрацьовує свій певний набір слів, за допомогою яких свідомість представників певної культури проявляє себе ззовні. Тому, аналізуючи мовний словник народів, можна судити про зміст їхньої свідомості. Якщо в мові немає спеціальних слів для позначення тих або інших станів душі, переживань, то їх немає і в свідомості. У кожній з мов по-різному співвідноситься кількість слів, що виражають наочнологічний та емоційно-стурбований зміст свідомості. Так, європейські мови є переважно номінативними, тобто пристосованими в основному для передачі інформації про властивості та закономірності об’єктивного світу. У них порівняно мало слів для вираження мотиваційно-емоційного змісту. У цих мовах зафіксували орієнтованість на інтелектуально-раціональне відношення до світу. Тому функцію передачі у слові всієї гамми переживань взяли на себе поети. Вказану специфіку європейських мов визнавав Е. Фромм, який писав, що психоаналіз дає кращі результати, якщо пацієнт не європейець. Причина даного явища в тому, що європейець не має адекватної мови для передачі змісту свого внутрішнього досвіду та переживань, і багато що з цього змісту залишається назавжди непоясненим не тільки для лікаря, але і для самого пацієнта.

Великі зміни відбуваються в сучасній українській мові: багато слів, які раніше часто вживалися, такі як любов, совість, справедливість тощо, витісняються зі словника і на зміну їм приходять інші – секс, “крутий”, “продвинутість” тощо. Соціально табуйованими стають слова, за допомогою яких виражалися ідеї патріотизму, любові до Батьківщини, свого народу. Лавина іноземних слів і неологізмів веде до трансформації національної української мови. Зміна мови – процес двосторонній: з одного боку, він є показником зміни змісту свідомості, а з іншого, сприяє подальшій його зміні. Невипадково у Франції ввели квоту на вживання англійських і американських слів у засобах масової інформації. Зберігаючи свою мову, нація зберігає себе і свою культуру.

3. Свідомість і мислення.

Категорія "свідомість" є ключовою у ряді наук і розглядається в різних аспектах. Найбільш широке значення надається цій категорії у філософії, де вона розглядається з погляду зіставлення матеріального й ідеального при вирішенні основного питання філософії. У філософії прийнято не обмежувати свідомість рамками відображеної картини світу суб'єкта, а підкреслювати його суспільний характер, з одного боку, розглядаючи соціальний загальний фактор як обов'язкові умови виникнення мислення, з іншого боку, розуміючи свідомість як здатність суспільства, що породжується загальним буттям і віддзеркалюючи його в суспільній свідомості, що реалізується у формі науки, релігії, мистецтва і т. д.

У психології свідомість розглядається в більш вузькому плані - як людське відображення буття в соціально вироблених формах, як вищий рівень психіки, що властивий людині. Важко дати визначення свідомості, що повно визначає її психологічний зміст і не потребує суттєвих доповнень. Але все ж свідомість можна визначити як вищу, пов'язану з мовою психічну форму відображення людиною в узагальненому вигляді реальної дійсності і цілеспрямовано регулюючу діяльність. Перш ніж розглянути докладніше психологічний зміст свідомості, відзначимо, що цією категорією часто оперує медична наука, надаючи їй ще більший органічний зміст. Медицина розглядає свідомість з точки зору варіантів її порушення, маючи на увазі ряд особливих форм розладів психіки і не ототожнюючи будь-які психічні порушення з патологією свідомості.

Властивості та структура свідомості. В структуру свідомості людини входять три компоненти, пов'язані з процесами відображення трьох категорій дійсності. Перший компонент - це сукупність знань про навколишній світ. Другий компонент - це знання про особисте "я", що складає процес самосвідомості. Третій компонент складає емоційна оцінка міжособистісних відносин, в які включений суб'єкт. В структуру свідомості входить сфера почуттів.

Придбання, збереження й відтворення знань забезпечується всією сукупністю пізнавальних процесів до яких потрібно віднести відчуття, сприйняття, пам'ять, уяву, мислення. Задіяність когнітив-них психічних процесів визначає конкретний зміст свідомості, який може включати чуттєві образи об'єктивної реальності, що відповідає даному моменту і забезпечується перцепцією. Пам'ять дозволяє актуалізувати у свідомості образи минулого, уява _ моделювати потрібне майбутнє. Важливою когнітивною функцією, що входить у структуру свідомості, є мислення, що дозволяє одержувати нові знання.

Другий компонент свідомості - самосвідомість — є специфічною якістю психіки людини, що дозволяє здійснювати самопізнання на основі уміння розрізнати суб'єкт і об'єкт. В процесі самопізнання у індивіда створюється система уявлень про самого себе - образ власного "я", що містить у собі кілька складових. Перш за все - це уявлення про свої фізичні якості, свою зовнішність, схему свого тіла, по-друге, - уявлення про свої психічні якості, здібності, і в-третьєх, — уявлення про своє місце в соціальному середовищі, власну соціальну значимість. Крім цього самосвідомість органічно включає і афективну емоційну оцінку власного "я", що виявляється в почуттях самоповаги, любові до себе, або навпаки, самознищення.

Третій компонент свідомості - це почуття, переживання суб'єкта, в яких виявляється оцінка подій, що відбуваються, і саме головне - суспільних, міжособистісних відносин, в які в тій чи іншій мірі включена людина. Свідомість може бути зайнятою переживанням любові й ненависті до близьких, жалю або радості стосовно результатів міжособистісних взаємодій товаришів і т. д. Віддзеркалюючи зовнішні події у формі почуттів, свідомість виявляється тісно пов'язаною з мотивами і потребами суб'єкта, частина з яких може безпосередньо не усвідомлюватися і виступати в ролі незалежних, самостійних, зовнішніх стосовно свідомості факторів, що модулюють її зміст. З іншого боку, свідомість може активно впливати на потреби і мотиви суб'єкта, створюючи передумови для самовиховання. Таким чином, свідомість сама по собі має джерело і механізм для власного саморозвитку.

Мислення в сучасному розумінні визначається як вища форма активного відображення об'єктивної дійсності, що складається у цілеспрямованій опосередкованій і узагальненій свідомості людини, свідомості зв'язку і відносин предметів та явищ, у рішенні проблемних ситуацій, створенні нових ідей, прогнозуванні подій і адекватних їм дій. На відміну від почуттєвого пізнання, пов'язаного з відчуттям і сприйняттям, мислення дозволяє диференціювати випадкове від істотного, виділяючи загальні риси в групі близьких явищ чи предметів. Пізнання за допомогою мислення здійснюється з використанням визначених прийомів, що складають відображені компоненти мислення.

Зупинимося на операціях мислення. Найпростішою операцією є порівняння, в результаті якого встановлюється подібність чи розходження об'єктів думки, які зіставляються, що дозволяє знайти загальне в різному і різне в подібному.

Неодмінними операціями мислення є аналіз і синтез. Аналіз - це подрібнення, розчленування якого-небудь об'єкта на його частини, виділення в ньому елементарних складових окремих якостей, зв'язків, відношень. А синтез є уявною сполукою частин, ознак або якостей у єдине ціле. Аналіз і синтез поряд із порівнянням виступають у тісному взаємозв'язку в процесі мислення і складають основу для більш складних розумових операцій. Порівняння об'єктів дозволяє проводити їхній аналіз, знаходячи відмінності в їхніх детальних властивостях і частинах. У той же час аналіз дає матеріал для синтезу, об'єднання частин у нове зрозуміле, що є продуктом мислення.

Об'єднання подібних предметів по загальним для них ознакам є операцією узагальнення. Узагальнення може проводитися на основі загальних подібних ознак об'єктів, однак таке узагальнення може носити поверхневий характер, якщо торкатись приватних, зовнішніх, необов'язкових для цих об'єктів ознак. Разом з тим кожен об'єкт має стійкі, обов'язкові ознаки без яких він втрачає свою визначеність. Ці ознаки називаються істотними. Узагальнення за суттєвими ознакам може бути зроблено в результаті глибокого і всебічного аналізу, а також із використанням операції абстрагування. Абстрагування - це відволікання від несуттєвого в предметах, явищах чи групах предметів при виділенні в них суттєвого.

Використовуючи операції порівняння, аналізу, синтезу, абстракції, узагальнення, людина формує поняття, що представляє собою узагальнене

відображення групи об'єктів, об'єднаних по однорідності їхніх істотних ознак. Поняття має свою якісну характеристику — зміст і кількісну - обсяг. Зміст поняття визначається сукупністю суттєвих ознак, властивих всім об'єктам, об'єднаним у понятті, а обсяг визначається числом об'єктів, що розрізняються, об'єднаних поняттям, число яких залежить від числа суттєвих ознак, що послужили для об'єднання, тобто від рівня абстракції. Чим вище рівень абстракції, тим менше число ознак, на основі яких сформовано поняття, тим бідніше його зміст, тим більше його обсяг, тобто поняття охоплює велику кількість об'єктів. Наприклад, поняття "їжа" має більший обсяг і менший зміст, чим поняття "м'ясо". Тому що "їжа" містить у собі крім "м'яса" ряд інших продуктів харчування, готових для вживання, але м'ясо, як поняття, об'єднує більше число істотних ознак: крім продуктів харчування ще і м'язову тканину тварин. Поняття є важливим продуктом мислення, яке завдяки мові існує в абстрактній формі, віддаленій від конкретності об'єкта й образу його сприйняття і являє собою значення головного істотного у цілій групі раніше сприйнятих об'єктів. Поняття використовуються в ході мислення для більш глибокого пізнання з використанням двох складніших операцій судження й умовиводу. Судження - це відображення зв'язку між предметами чи явищами. Судження, як правило, виражає наявні знання суб'єкта про явища і предмети і їхні властивості. Судження можуть бути стверджувальні або негативні, констатуючи або відкидаючи наявність аргументу чи взаємозв'язку між предметами.

Послідовність взаємозв'язків між предметами може відобразитися в міркуванні, що є розумовою операцією, яка включає ланцюг взаємозалежних суджень. На основі суджень і міркувань можлива побудова умовиводу, що представляє собою перехід від одного чи декількох відомих до нового, невідомого судження. Вихідні судження в цьому випадку називаються посилками, а результат умовиводу - висновком. Умовивід може будуватися на основі загальних суджень і приводити до часток - такі умовиводи називаються дедуктивними. Вони являють собою використання вже наявних знань для рішення приватних конкретних задач. У випадку, якщо посилки носять приватний характер і умовивід привів до більш загальних висновків, говорять про індуктивний умовивід. Операції судження, міркування, умовиводи підкоряються формальним правилам, що вивчаються формальною логікою. Найпростішим правилом логіки є силізм, що визначає висновок на основі загальної і приватної посилки. Наприклад, з посилок "вищі психічні функції, що забезпечують діяльність кори головного мозку", "мислення - вища психічна функція" впливає висновок: мислення забезпечується діяльністю кори великих півкуль. Правила логіки забезпечують несуперечність мислення, а значить, адекватне відображення у формі понять умовиводів суджень об'єктивної дійсності.

Мислення може мати кілька витоків. У залежності від характеру продукту мислення воно поділяється на репродуктивне і продуктивне. У процесі мислення на основі вже відомих знань, умінь, репродукованих у діяльності, суб'єкт може вирішувати конкретні задачі, формувати поняття, робити узагальнення, що представляють новизну в індивідуальному плані. Такий вид мислення називається репродуктивним. Напроти, результатом розумової діяльності суб'єкта можуть бути

продукти, що представляють щось оригінальне, нове не тільки в індивідуальному, але й у суспільному плані. Таке мислення називається продуктивним і складає основу творчості. Продукти творчого мислення вносять новизну в суспільну свідомість, а також впливають на пізнавальний процес, привносячи нові мотиви, визначаючи нові цілі пізнавальної діяльності.

ЛЕКЦІЯ за темою № 5

« Мислення та мова. Логічні форми мислення»

1. Поняття мислення.
2. Процес мислення.
3. Теорії мислення.
4. Логіка – наука про мислення. Закони логіки.

1. Поняття мислення.

Мислення - це рух ідей, що розкриває суть речей. Його результатом являється не образ, а деяка думка, ідея. Специфічним результатом мислення може виступити поняття узагальнене відображення класу предметів в їх найбільш загальних і істотних особливостях. Мислення - це особливого роду теоретична і практична діяльність, яка передбачає систему включених в неї дій і операцій орієнтовно-дослідного, перетворювального і пізнавального характеру.

Хоча саме логічні операції органічно входять в склад мислення, в реальності воно не завжди виступає як процес, в якому діють тільки логіка і розум. В реальний процес мислення часто втручаються емоції, заважаючи йому, позбавляючи результат мислення об'єктивності. Емоції, проте, здатні не тільки перекручувати, але і стимулювати мислення. Відомо, що почуття надає думці більшу пристрасть, напругу, гостроту, цілеспрямованість і наполегливість.

В процесах мислення емоції особливо наочні в моменти знаходження людиною розв'язку важкого завдання, коли вони виконують евристичну та регулятивну функції. Евристична функція емоцій полягає у виділенні (емоційній, сигнальній фіксації) деякої зони оптимального пошуку, в межах якої знаходиться шуканий розв'язок задачі. Регулятивна функція емоцій в мисленні проявляється в тому, що вони здатні активізувати пошук потрібного розв'язку в тому випадку, якщо він ведеться в правильному напрямку, і уповільнюють його, якщо інтуїція підказує, що вибраний хід напрямку думки помилковий.

Мислення у вищій своїй формі відбувається у поняттях (абстрактно-логічне мислення), але воно може відбуватися і в образах (наочно-образне мислення) і навіть у діях, що виявляють себе у русі (наочно-дійове мислення). Остання форма мислення наявна у тварин, що знаходяться на стадії тваринного інтелекту (маври, дельфіни), саме вона переважає у маленьких дітей (розламана лялька є нічим іншим як продуктом аналізу - тобто певної операції мислення).

Сучасні концепції мислення

На сучасному етапі мислення людини є об'єктом дослідження багатьох наук: психології, соціології, логіки, теорії штучного інтелекту та ін.

Психологічна концепція мислення будується на принципах єдності діяльності і мислення, соціоісторичної та культурної детермінації, розвитку, системності, відображення. Сучасна психологія виділяє у мисленні інтелектуальні процеси (планування, проектування, оцінювання, розуміння, тощо) й інтелектуальні операції (аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, тощо).

- Соціологічна і соціально-психологічна концепція мислення.
- Логіко-філософська концепція мислення.
- Інформаційно-кібернетична концепція мислення.
- Евристична концепція мислення.
- Основні функції мислення:
- Пізнавальна (відображення світу і самовідображення)
- Проектувальна (побудова планів, проектів, моделей практичної і теоретико-пізнавальної діяльності)
- Прогнозна (прогнозування або передбачення наслідків своїх дій, своєї діяльності, прогнозування майбутнього)
- Інформаційна (засвоєння інформації про знання та її смислове перероблення)
- Технологічна (розроблення правил, норм, стандартів, рецептів життєдіяльності людини і суспільства в різних формах та проявах)
- Рефлексивна (самопізнання розуму, самоаналіз)
- Інтерпретаторська (тлумачення, осмислення продуктів людської культури)
- Аналітична і синтетична
- Постановка та розв'язання різноманітних задач і проблем

Типи мислення:

- Конкретне мислення
- Абстрактне мислення
- Вербальне мислення
- Дискурсивне мислення
- Недискурсивне мислення (інтуїція, уява)
- Логічне мислення
- Алогічне мислення
- Раціональне мислення
- Ірраціональне мислення
- Наочно-образне мислення
- Концептуальне (понятійне) мислення
- Машинне мислення

Види мислення:

- Практичне мислення
- Теоретичне мислення
- Професійне мислення

Висновок. Мислення є найвищим пізнавальним процесом. Воно являє собою форму творчого відображення людиною дійсності, що породжує такий результат, якого в самій дійсності або у суб'єкта на даний момент часу не існує. Мислення людини також можна розуміти як творче перетворення наявних у пам'яті уявлень і

образів. Відмінність мислення від інших психологічних процесів пізнання полягає в тому, що воно завжди пов'язане з активним зміною умов, в яких знаходиться людина.

Мислення завжди спрямоване на вирішення якої-небудь задачі. У процесі мислення проводиться цілеспрямоване і доцільне перетворення дійсності. Мислення - це особливого роду розумова і практична діяльність, що передбачає систему включених до неї дій та операцій перетворюючого і пізнавального характеру. Всякий розумовий процес є за своїм внутрішнім будовою дією або актом діяльності, спрямованим на вирішення певної задачі. Завдання це містить в собі за мету для розумової діяльності індивіда.

Розумовий акт суб'єкта виходить з тих чи інших мотивів. Початковим моментом розумового процесу зазвичай є проблемна ситуація, тобто ситуація, для якої немає готових засобів рішення. Мислити людина починає, коли у нього з'являється потреба щось зрозуміти. Мислення звичайно починається з проблеми чи питання, з подиву чи здивування, з протиріччя.

2. Процес мислення.

Результати процесу мислення (думки) існують у формі суджень, міркувань, умовиводів і понять.

Судження — це форма уявного відображення об'єктивної дійсності, яка полягає в тому, що людина стверджує наявність або відсутність ознак, властивостей чи відносин у певних об'єктах. Судження — це акт мислення, що відображує зв'язки, відносини речей, Кожне судження містить суб'єкт і предикат. Суб'єктом є предмет судження, про який ідеться і який відображується у свідомості людини. Предикат — це відображення відносин, ознак, властивостей, які людина стверджує. Наприклад: “Усі метали при нагріванні розширюються” (“усі метали” — це суб'єкт, а “при нагріванні розширюються” — предикат). Стверджуючи одне, ми заперечуємо інше. Так, кажучи “Кит — не риба”, ми маємо на увазі, що кит не належить до риб, але стверджуємо, що він належить до іншої категорії живих істот. Істинність знань або суджень можна з'ясувати шляхом розкриття підстав, на яких вони ґрунтуються, порівнюючи їх з іншими судженнями, тобто розмірковуючи. Міркування — це низка взаємопов'язаних суджень, спрямованих на те, щоб з'ясувати істинність якоїсь думки, довести її або заперечити. Прикладом міркування є доведення теореми. У процесі міркування людина з одних суджень виводить нові шляхом умовиводів. В умовиводах через уже наявні знання здобуваються нові. Розрізняють умовиводи індуктивні, дедуктивні та за аналогією. Індуктивний умовивід — це судження, в якому на основі конкретного, часткового робиться узагальнення. Наприклад: “Срібло, залізо, мідь — метали; срібло, залізо, мідь при нагріванні розширюються; отже, метали при нагріванні розширюються”. Дедуктивний умовивід — це судження, в якому на основі загального здобуваються знання про часткове, конкретне. Наприклад: “Усі метали при нагріванні розширюються; срібло — метал; отже, срібло при нагріванні розширюється”.

Мислення як процес означає: 1) воно розгорнуте в часі; 2) воно складається з якісно відмінних етапів; 3) воно включає в себе різні блоки якостей, до складу яких

входять його операції, прийоми, регуляція; 4) воно протікає на якісно різних рівнях. Мислення здійснюється послідовно та припускає активність людини (іноді навіть великі зусилля). Розкриємо ці основні аспекти мислення як процесу.

Розгорнутість мислення у часі означає, що відкриття сутності явищ трапляється не одномоментно, а поступово, протягом деякого часу, від досить невеликого до років та десятиріч. Це результат структури мислення, яке включає в себе декілька етапів та передбачає наявність великого набору різноманітних операцій та прийомів.

Сам процес мислення можна поділити на три великих стадії-етапи: 1) початковий етап; 2) «стрижень процесу» – саме процес мислення; 3) фінальний етап.

Відзначимо, що ці стадії можуть не чітко йти одна за одною, а здійснюватися паралельно, а також на стадії процесу вирішення завдання може виникнути необхідність повернутися на початкові етапи.

Початкові етапи найбільш відповідальні для процесу мислення: вони його організують, стимулюють та задають напрямок руху. Нижче запропоновані їх короткі характеристики:

1. Зіткнення з проблемою. Зазвичай мислення починається із зустрічі з чимось новим, невідомим, незрозумілим. Таке незрозуміле називається проблемою, а зіткнення – потрапляння в проблемну ситуацію. Проблемні ситуації бувають практичними (коли потрібно вирішити життєве або технічне завдання) та пізнавальні (коли виникає необхідність розібратися в новій інформації або звести в єдине суперечливу інформацію). Головним у проблемі є протиріччя – з одного боку, гостре бажання її вирішити, а з іншого – відсутність єдиного способу її вирішення. Останнє виявляється у виборі вдалого способу, одного серед багатьох, або в тому, що не існує ефективного способу і ситуація зводиться до його пошуку або створення.

2. Прийняття проблеми. Зіткнувшись із проблемою та хоча б частково розуміючи це, людина має можливість або прийняти проблему та приступити до її вирішення, або відмовитися від неї. Саме прийняття проблеми стимулює процес мислення, а також може включати емоційну сферу, яка надалі підтримує процес мислення (так званий стан інтелектуального азарту). Хоча, відмова від прийняття проблеми, якщо це обґрунтовано, теж може бути цілком правильним рішенням. Наприклад, філолог або біолог знає про існування в фізиці проблеми гравітаційних сил, але відмовляється від її розробки через брак спеціальних знань.

3. Постановка завдання. Це результат уточнення та конкретизації проблеми. На відміну від проблеми, яка завжди виступає як враження сильне, проте неясне, мало зрозуміле, постановка завдання дає деяку, хоча і попередню, конкретизацію проблеми, уточнення її аспектів. При цьому виявляються: початкові умови (що дано, що відомо), вимоги, питання (що треба зробити), а також виділяється інформація, що має відношення до вирішення завдання. Також з'ясовується система загальних знань, принципів, правил, залучення яких може бути корисним.

3. Теорії мислення.

Розглянемо найвідоміші теорії, які пояснюють процес мислення, їх можна поділити на дві великі групи:

теорії, які виходять із гіпотези про наявність у людини природних інтелектуальних здібностей, які не змінюються під впливом життєвого досвіду;

теорії, в основу яких покладено уявлення про те, що розумові здібності людини в основному формуються і розвиваються прижиттєво.

Інтроефективна теорія (Ж. Адамар, О. Зельц, О. Кюльпе) розглядає мислення як сукупність чистих операцій, тобто безсловесних, безобразних актів і свідчень видатних мислителів. Це мислення без внутрішнього мовлення.

Генетична теорія (Перре-Клермон, Ж. Піаже) пов'язує мислення з причинно-наслідковими зв'язками, розвитком мислення у філогенезі та онтогенезі.

Гештальтпсихологічна теорія (М. Вертхаймер, Р. Вудвортс, К. Дункер, В. Келер, Майєо, Секей) - висуває ідею апріорно існуючих інтелектуальних здібностей - задатків. Вона характерна для багатьох праць у галузі мислення, виконаних у німецькій школі психології. цей вид мислення ґрунтується на високій інтелектуальній активності та ставленні до творчості як до цінності.

Теорія планомірного формування розумових дій і понять (Гальперін, Тализіна, Салміна). П.Я. Гальперін вніс у відповідну галузь досліджень нові ідеї. Він розробив теорію формування мислення, яка одержала назву концепції планомірного формування розумових дій.

4. Логіка – наука про мислення. Закони логіки

Закон тотожності. Закон суперечності. Закон виключеного третього. Закон достатньої підстави

Мислення людини не хаотичне, воно підлягає логічним законам.

Закон логіки – це внутрішній, необхідний зв'язок між думками людини.

Філософи Давнього світу встановили: що зв'язки між думками в структурі міркування не залежать від волі людини.

Три з основних законів сформулював Аристотель – закон тотожності, суперечності й виключеного третього. Закон достатньої підстави сформулював Г. -В. Лейбніц, хоча такі ж думки висловлював Е. Паскаль.

Ці закони є основними тому, що вони такі корисні риси як логічно правильне мислення, як визначеність, послідовність, несуперечливість і обґрунтованість думок.

Логічні закони нерозривно пов'язані з законами об'єктивного світу.

Вони є об'єктивними, не створені людським розумом, не продиктовані мисленню самим мисленням.

Закони логіки мають свою основу, своє джерело.

Закони логіки існують і діють незалежно від волі людини. Вони мають загальнолюдський характер, і їх повинні дотримуватись усі люди, незалежно від їхньої раси, нації та соціальної групи. Вони є єдиними для всіх людей.

Діють закони логіки у всіх сферах людського мислення.

Логічні закони є знаряддям пізнання дійсності, необхідною умовою точного і адекватного пізнання дійсності.

Порушення вимог законів логіки призводить до неправильного і нелогічного мислення.

Сучасна логіка визначає закон мислення як "завжди істинне". Закони логіки сформульовані таким чином використовуються при розв'язанні складних логічних задач у кібернетиці, теорії релейно-контактних схем, у роботі електронно-обчислювальних машин, автоматичних пристроїв, математичній лінгвістиці.

Закон тотожності. Закон тотожності: будь-яка думка про предмет у процесі даного міркування тотожна сама собі, скільки б разів вона не повторювалась.

Думка тотожна сама собі тоді, коли стосується одного предмета і її зміст залишається одним. Якщо зміст думки змінюється або вона відноситься до іншого, то вона не може вважатись тією ж самою, це буде вже інша думка.

Цей закон спрямований безпосередньо проти нечітких, неясних, розпливчастих думок, а опосередковано – проти їх багатозначності.

Закон тотожності у вигляді формули записується так: $A \in A$, або $A=A$.

В сучасній логіці абстрагуються не лише від змісту, а й від обсягу думок, беручи до уваги їх логічне значення. Тоді закони логіки, зокрема і тотожності набувають гранично абстрактного характеру, тобто, незалежно від кількості вживаних висловлювань в деякому міркуванні, це висловлювання не повинно змінювати своє значення.

Об'єктивною основою закону тотожності і його джерелом є якісна визначеність предметів і явищ зовнішнього світу. Речі та явища реальної дійсності перебувають у безперервному процесі руху і змін. Причому кожна з речей, зазнаючи змін до певного часу, лишається саме тією річчю.

Зміст закону тотожності полягає в таких вимогах. У процесі міркування про якийсь предмет необхідно мислити саме цей предмет і не можна підмінити його іншим предметом думки.

Предметна область – це коло предметів, у складі якого перебуває виділений нами предмет; область предметів, у рамках якої визнаються дані, що мають смисл, закони і правила логіки.

Закон не забороняє переходити від одного предмета думки до іншого, він забороняє підмінити один предмет думки іншим.

У процесі міркування, у суперечці або дискусії поняття мають уживатись в одному і тому ж значенні. Думка тотожна сама собі, якщо вона однозначна.

Поняття якими ми користуємось мають уживатись протягом усього розмірковування, зберігати незмінно свій обсяг і свій зміст. Якщо поняття і терміни вживаються не однозначно, то мислення стає невизначеним, процес мислення не досягає мети.

Найчастіше трапляються помилки при порушенні закону тотожності: підміна або сплутання понять.

Виходячи з цього можна висловити вимоги закону тотожності такою формулою: не можна ототожнювати різні думки і не можна тотожні думки розглядати як нетотожні, відмінні. Як нелогічне ототожнювання відмінного, так нелогічне і розрізнення тотожного

Закон суперечності. Закон суперечності: два судження, в одному з яких щось стверджується, а в другому це саме, в той же час і тому ж відношенні заперечується, не можуть бути одночасно істинними.

Закон суперечності не розв'язує, яке з двох суджень є хибним. Це встановлює конкретна наука і практика. Він говорить лише те, що із двох суджень, із яких одне заперечує те, що стверджує в другому, одне неодмінно хибне. Істинним чи хибним є друге твердження, закон суперечності теж не розв'язує.

Згідно з відомими висновками за логічним квадратом цей закон можна сформулювати і так: два протилежні судження, як і два суперечні, не можуть бути одночасно істинними.

Істинність одного із протилежних суджень зобов'язує нас визнати друге судження хибним. Але встановлення одного з протилежних суджень не в усіх випадках призводить до визнання істинним другого. Це пояснюється різним характером суперечних суджень.

Поширюється закон суперечності на всі протилежні судження..

Об'єктивною основою закону суперечності є те, що один і той самий предмет не може одночасно мати і не мати одну й ту ж властивість.

Як і будь-який формально-логічний закон, закон суперечності застосований тільки до таких суджень, у яких ідеться про один і той же предмет, в один і той же час і в тому ж самому відношенні. Цей закон не застосовується до несуперечних суджень, в яких ідеться про різні предмети або різні ознаки одного предмета. Закон суперечності не діє, якщо в судженні ідеться про один предмет, але в різний час. Також закон не застосовується у випадках, коли в судженнях предмет думки береться у різних відношеннях.

Закон суперечності, як і закон тотожності, відображає якісну визначеність предметів, коли предмет володіє якоюсь ознакою, то не може в той же час не володіти нею.

Формула закону суперечності: A не є не- A , що означає, що не можуть бути одночасно істинними судження A і його заперечення не- A .

З допомогою символів математичної логіки закон суперечності виражається так: $A \wedge A^-$, де A означає всяке судження, A^- - судження, що заперечує судження A .

Формула читається так: не можуть бути істинними A і його заперечення - A^- .

Закон суперечності не заперечує реальних суперечностей, які існують в об'єктивній дійсності, а лише забороняє логічні суперечності із самим собою. Дотримання вимог закону суперечності є необхідною умовою пізнання суперечностей, існуючих у дійсності, оскільки тільки несуперечливе мислення може правильно відобразити об'єктивні суперечності. Формально-логічних суперечностей не повинно бути в жодному міркуванні, в жодній науковій системі. Вони є неприпустимими також у висновках суду та слідства.

Суперечливі судження руйнують міркування. Виявлення суперечностей в існуючих теоріях - необхідна умова їх удосконалення.

Закон виключеного третього. Закон виключеного третього формується так: із двох суперечливих суджень про один і той же предмет, в один і той же час і в одному і тому ж відношенні одне неодмінно істинне, друге хибне, третього бути не може.

Якщо закон суперечності і між суперечними, і між протилежними судженнями, то закон виключеного третього діє лише між суперечливими судженнями – загальностверджувальними і частковозаперечними, загальнозаперечними і частковостверджувальними, одиничним стверджувальним і одиничним заперечним. Цей закон не може діяти між протилежними значеннями, бо вони можуть бути одночасно хибними.

Необхідно прийняти одне і тільки одне рішення.

Схема закону виключеного третього: A_A .

Зміст закону полягає в забороні визнавати одночасно хибним або одночасно істинним два суперечливі судження.

Із цього випливає вимога третього закону: у процесі міркування не можна вважати одночасно хибними два суперечливі судження і визнавати істинним якесь третє судження.

З хибності одного судження випливає істинність другого, а саме тому істинним не може бути якесь третє судження. Істинним може бути одне із суджень: A або $\neg A$, третього судження не може бути.

Не вказує закон виключеного третього, яка з двох суперечливих думок істинна, це установлюється конкретним дослідженням, він стверджує, що дві суперечливі думки не можуть бути одночасно хибними, одна з них має обов'язково бути істинною.

Зумовлений закон виключеного третього властивостями самих речей, він відображає простий факт, що предмет не може мати даної властивості, або її не має. Не можуть одночасно предмету належати суперечливі ознаки: наявність однієї припускає відсутність другої.

Закон виключеного третього дуже схожий з законом суперечності, заперечує несуперечливість і послідовність мислення. Але якщо закон суперечності свідчить про те, що два суперечливі судження не можуть бути істинними одночасно, то закон виключеного третього говорить про те, що два суперечливі судження не можуть бути хибними одночасно.

Сфера дії закону виключеного третього вужча за сферу дії закону суперечності. Закони суперечності поширюються на всі суперечливі судження: на супротивні і суперечні. Закон виключеного третього застосовний лише до суперечливих суджень.

Третій закон вимагає бути послідовним у мисленні, забороняє лавірувати, ухилятися від вибору одного з двох суперечливих рішень і шукати середнє рішення, вимагає давати зрозумілі, певні відповіді на поставлені питання.

Послідовність мислення є необхідною умовою будь-якого пізнання, послідовним має бути не тільки наукове, а й звичайне щоденне мислення людини. Послідовність є характерною ознакою будь-якої справді наукової теорії і науки в цілому.

Закон достатньої підстави. Обов'язковою рисою логічно правильного мислення є його доведеність, обґрунтованість. Даний закон нерозривно пов'язаний з цією рисою мислення.

Закон достатньої підстави: достовірною треба вважати тільки ту думку, істинність якої достатньо обґрунтована.

Із цього випливає вимога закону: будь-яка думка може бути істинною лише тоді, коли вона обґрунтована.

Цей закон не тільки дозволяє, а й змушує нас істинності будь-яких думок. Перебільшити гуманістичний потенціал цього закону дуже важко. Забороняючи приймати на віру будь-які думки, тим самим власні погляди, переконання, світогляд.

У науці і щоденному житті нічому не можна вірити, як цього вимагає релігія; будь-яке положення і судження має бути обґрунтованим, доведеним. Тобто, навести інші положення чи судження, які були б достатньою підставою її достовірності. Достатньою підставою якоїсь думки є інші думки, які раніше були визнані істинними.

Логічною підставою називається судження, які наводяться для обґрунтування істинності іншого судження. Судження, яке впливає з інших суджень називається логічним наслідком.

Далеко не всі логіки надають положення про необхідність обґрунтованості думок статусу логічного закону. При цьому вдаються до вагомих аргументів, зокрема таких, що формулювання положення, яке претендує на статус закону достатньої підстави, не піддається формалізації, його не можна переконливо виразити засобами сучасної логіки у вигляді формули. Хоча у вигляді формули вчені записують закон достатньої підстави так: $A \in \text{тому, що} \in B$, де A є наслідком, а B – підставою цього наслідку.

Думка, яка наводиться як достатня підстава, має достатньою підставою третю думку, яка теж має достатню підставу. Межею обґрунтування думок є очевидність, закони, аксіоми та інші положення та принципи науки.

У судовому дослідженні межею обґрунтування є достовірно встановлені доказові факти, юридичні закони і положення, які виробляються судовою практикою.

Закон достатньої підстави є відображенням необхідного взаємозв'язку, існуючими між предметами і явищами навколишнього світу, відображенням причинно-наслідкових відношень, генетичних зв'язків.

У дійсності кожне явище має свою причину, реальну підставу, без якої воно не виникло б і не існувало, так і в мисленні кожна думка має свою підставу.

Закон достатньої підстави забезпечує обґрунтованість і доказовість нашого мислення. Думки повинні бути внутрішньо пов'язаними, впливати одна з одної, обґрунтовувати одна одну. Положення набуває логічної сили коли наведені достатні підстави його достовірності. Думка визнається істинною лише тоді, коли її істинність доведено. Закон достатньої підстави забороняє визнавати істинність думки на віру. Порушення цих вимог призводить до необґрунтованого, бездоказового і голослівного мислення.

Жодна наука не може обійтись без доказів свого походження. Будь-яка нова теорія може бути прийнята тільки після доказу її дійсності. Наука не може просто проголошувати свої положення, вона повинна їх обґрунтовувати.

Висновки. Основні закони логіки називають основними на тій підставі, що вони виражають такі корінні риси логічно правильного мислення, як визначеність, послідовність, несуперечливість і обґрунтованість.

ЛЕКЦІЯ за темою №6: «Пізнання. Істина як категорія філософії»

1. Пізнання та його види.
2. Рівні і форми пізнання.
3. Проблема істини в пізнанні.
4. Методи і форми наукового пізнання.
5. Людина і пізнання. Істина і правда.

1. Пізнання та його види.

Проблеми пізнання досліджує розділ філософії (або філософська наука) під назвою "гносеологія" (давньогрец. "гносис" - пізнання; "логос" - учення, наука). Інколи цей розділ філософії іменують "епістемологія¹" (давньогрец. "епістема" - знання, наука; "логос" - учення), але здебільшого епістемологію розглядають або як теорію знання, або як дослідження лише наукового знання.

Гносеологія була більше характерною для часів класичної філософії, оскільки розглядала пізнання з позиції відстороненого спостереження, а епістемологія це більше явище неklasичної філософії. Для нашої філософської традиції епістемологічні студії були не характерними, проте сьогодні саме епістемологія виходить на перший план в дослідженні проблем знання та пізнання. Тому в даному розділі враховуються як традиційні гносеологічні підходи, так і нові віяння, пов'язані із епістемологією.

Першим питанням гносеології є визначення природи пізнання: що є пізнання, що штовхає людину до пізнання, чи приречена людина пізнавати? У найзагальнішому розумінні пізнання постає як процес взаємодії свідомості та дійсності, унаслідок якої у свідомості вибудовуються образи, інтелектуальні моделі та конструкції, які дають змогу людині поліпшувати свої стосунки з дійсністю, робити свої дії оптимальнішими або ефективнішими, збільшувати свої можливості та міру свободи.

При осмисленні наведеного розуміння пізнання важливо звернути увагу на те, що реально здійснює пізнання не свідомість сама по собі, не мозок, а людина з усіма її життєвими проблемами, можливостями, бажаннями та пристрастями. Цей момент входить у поняття об'єкта та суб'єкта як вихідних понять гносеології.

•Суб'єкт пізнання — це людина, що постає вихідним пунктом життєвої та пізнавальної активності, що здобуває знання, вибудовує теорії та концепції, зберігає та історично передає їх новим поколінням. Об'єкт пізнання фрагмент (частина) будь-якої реальності (природної, соціальної, суб'єктивної, розумової, душевної та ін.), який не збігається у цей момент з інтелектом, що пізнає, та на який спрямована пізнавальна активність.

Таке розуміння суб'єкта та об'єкта засвідчує:

по-перше, що об'єктом пізнання може бути будь-що, пізнання може набувати характеру самопізнання;

по-друге, що суб'єкт та об'єкт співвідносні: об'єкт набуває характеристик саме об'єкта лише у відношенні до певного суб'єкта, тоді як останній виявляє себе лише

через дію на певний об'єкт. Мало того, сучасна гносеологія (та особливо - епістемологія) розглядає їх як узагалі невіддільні. Отже, об'єктом може ставати лише те, що виявляється як окрема особлива реальність у полі активної діяльності суб'єкта; при тому об'єкт постає як похідне від суб'єкта і навіть як його елемент. З іншого боку, можна розглядати самого суб'єкта як елемент об'єкта: природа — єдиний об'єкт, а людина як частина природи є елементом об'єкта. Названі нібито протилежні виявлення суб'єкта та об'єкта ми повинні спробувати зрозуміти як єдиний процес, де разом із зростанням меж та горизонтів людської активності зростає, стає складнішим і предметно насиченішим об'єктний обсяг її життєдіяльності. В цьому сенсі пізнання постає як процес вичерпування за допомогою предметних визначень змісту об'єктів пізнання та діяльності. Сучасні гносеологія та епістемологія вважають, що поняття пізнання має принаймні три основні змістові наголоси:

Пізнання - це:

- процес вироблення знань, створення образів, моделей теорій реальності (це інформативний аспект пізнання)
- прагнення оволодіти реальністю, проникнути в її приховані підвалини (це активістський або вольовий аспект пізнання)
- бажання досягти найважливішого, найпозитивнішого для людини стану досконалості (це смисловий аспект пізнання)

Найчастіше пізнання ототожнюється саме із процесом продукування знання, але неважко побачити в людській допитливості, у пізнавальному натхненні, у прагненні щось пізнати та зрозуміти бажання проникнути в потаємні глибини речей, опанувати їх, впливати на них. Цей момент у пізнанні робить його живим, енергійно напруженим, емоційним, злитим із волею та бажанням. Але якщо ми поставимо "остаточне" запитання: якою може бути кінцева мета пізнання, - то, урешті-решт, через пізнання ми сподіваємося знайти для себе (і для людства) щось найважливіше, заповітне. За допомогою пізнання ми прагнемо розв'язання основних проблем нашого життя, оскільки пов'язуємо пізнання із духовною сутністю людини та із можливістю для неї саме у духовному пошуку досягнути для себе найважливішого.

Звідси стає зрозумілим, що саме пізнання замінює для людини те, що у тварин виконують інстинкти, тобто забезпечує особливий тип зв'язку людини з дійсністю. Без пізнання немає людини як людини.

Таке багатогранне розуміння пізнання допомагає нам висвітлити й питання про можливість людського пізнання. Як звичайно, у цьому питанні окреслюється ряд гносеологічних позицій.

Якщо зрозуміти пізнання винятково в дусі продукування знань та інформації, то не уникнути скепсису, адже дійсність постає перед нами нескінченною як за обсягом, так і за глибиною. Але при тому ми не можемо не визнати, що знання та пізнання справді збільшують можливості людини в її взаємодії зі світом, значно збагачують сфери та напрями людської життєдіяльності, збільшують ступені людської свободи.

- гносеологічний оптимізм {людське пізнання не знає меж і спроможне продукувати надійні, ґрунтовні, достовірні знання)
- агностицизм (заперечення принципової можливості для людини мати виправдані достовірні знання)

– скептицизм (висловлення сумніву як у позитивних можливостях пізнання, так і в його повній неспроможності)

Отже, можна констатувати: пізнання не можна розглядати однобічно; у реальному виявленні пізнання — це органічний елемент людської життєдіяльності, що розвивається від незнання до знання, від неповного та непевного знання — до повнішого та надійнішого, від видіння туманного, затьмареного - до проясненого.

Коли людина включається в соціально-культурні зв'язки та відношення, прилучається до суто людських способів життєдіяльності, її пізнавальні здібності реалізуються майже автоматично, і інколи виникає враження, що знання виростають в людині так само природно, як, наприклад, нігті або волосся. Але такого роду навички, тобто навички стихійного продукування знань та уявлень, мають тенденцію зростатися із безпосередніми умовами життя і не виходити за певні, досить вузькі межі.

Знання суттєвого, знання, необхідні для розширення горизонтів здійснення людської свободи, стихійно не виникають. Тому на певному рівні соціальної життєдіяльності, на певному рівні особистого розвитку людина повинна усвідомити роль і функції пізнання і почати робити свідомі зусилля задля їх придбання. Якщо ж цього не відбудеться, то, скоріше за все, здійсниться консервація елементарного досвідного знання, яке буде функціонувати в певному суспільному середовищі майже так, як функціонують умовні рефлекси.

Звідси випливає необхідність виділення у суспільному та індивідуальному розвитку пізнання двох основних стадій:

- а) стихійної, яка є досить консервативною, належним чином не усвідомленою;
- б) активно - дійової, яка є усвідомленою, свідомо організованою та спрямованою на спеціальне продукування знань.

Окреслена багатоаспектність пізнання знаходить своє виявлення у різних видах пізнання:

– життєво-досвідне пізнання постає безпосереднім, прямо вписаним у процеси повсякденної людської життєдіяльності; воно є дуже різноманітним за проявами, але нерозчленованим ні за змістом, ні за формами існування; тут емоції пере-ж[^] релігійно-містичне плетені зі знанням, бажанням тощо;

– мистецьке пізнання більше передає не предметні окреслення дійсності, а людське ставлення до неї. За змістом воно умовне, тобто надає простір проявам уяви, фантазії, суб'єктивним схильностям людини. Завдяки цьому художнє пізнання інколи випереджає хід подій, окреслює їх більш багатогранно, багатобарвно та життєво, ніж: наука;

– наукове пізнання культивується спеціально через усвідомлення ролі знання; воно є спеціалізованим та спеціально організованим, контролює свій хід, намагаючись досягти максимального ступеня достовірності знання;

– релігійно-містичне пізнання часто окреслює джерела своїх відомостей як божественне об'явлення, особливе просвітлення, і хоча ці джерела залишаються для нас багато в чому таємничими та недосяжними ні для контролю, ні для свідомого використання, немає сенсу заперечувати особливу значущість для людини того, що

викладено у священних текстах і релігійних настановах; історія людства переконливо це доводить;

– екстрасенсивне пізнання, інтерес до якого особливо зріс наприкінці ХХ ст., також; залишається для нас багато в чому незрозумілим; ми можемо констатувати, що так звані екстрасенси, контактери мають можливість отримувати інформацію з якихось незвичайних джерел. Цей вид пізнання використовують у суспільстві, але природа його для науки поки що незрозуміла.

Отже, можна зробити висновок, що пізнання у своїй дійсності постає як багатогранний та складний процес, в якому знаходять своє виявлення як духовні здібності людини, так і її найважливіші життєві зацікавлення.

2. Рівні і форми пізнання.

Будь-яке знання є поєднанням двох протилежних сторін – чуттєвого та раціонального знань.

Чуттєве пізнання (живе споглядання) здійснюється за допомогою органів чуття – зору, слуху, дотику та ін., які щодо людини є продуктами не тільки біологічної еволюції, а й всесвітньої історії. Живе споглядання як момент чуттєво-предметної діяльності здійснюється у трьох головних взаємопов'язаних формах. Це – відчуття, сприйняття та уявлення.

Відчуття — відображення у свідомості людини певних сторін, якостей предметів, які безпосередньо діють на органи чуття.

Сприйняття — цілісний образ предмета, безпосередньо даний у живому спогляданні в сукупності всіх його сторін, синтез певних окремих відчуттів.

Уявлення — узагальнений чуттєво-наочний образ предмета, який справляв вплив на органи чуття в минулому, але вже не сприймається зараз.

Раціональне пізнання найбільш повно й адекватно виражене в мисленні.

Мислення — активний процес узагальнення й опосередкованого відображення дійсності, який забезпечує розгортання на основі чуттєвих даних закономірних зв'язків цієї дійсності та вираження їх у системах понять.

Зважаючи на давню філософську традицію, яка сягає античності, виділяють два основні рівні мислення — розсудок і розум.

Розсудок — початковий рівень мислення, де оперування абстракціями відбувається в межах певної незмінної, наперед заданої схеми.

Розум — вищий рівень раціонального пізнання, якому властиві творче оперування абстракціями та рефлексією, спрямованість на усвідомлення власних форм та передумов, самопізнання.

Основою форм мислення (логічних форм) є поняття, судження та умовивід, на основі яких вибудовуються складніші форми.

Поняття — форма мислення, яка відображає загальні історичні зв'язки, сутнісні ознаки явищ, поданих у їх визначеннях.

Судження — форма мислення, яка відображає явища, процеси дійсності, їх зв'язки.

З понять та суджень складається умовивід, який є рухом від одних понять до інших і відображає процес отримання нових результатів у пізнанні. Умовивід —

форма мислення, завдяки якій з попередньо здобутого знання з одного чи декількох суджень виводиться нове знання теж у вигляді судження.

Наукове пізнання — це процес (система знань), який розвивається і охоплює два рівні — емпіричний та теоретичний. На емпіричному рівні переважає живе споглядання — чуттєве пізнання. Раціональний момент та його форми (поняття, судження) хоча й присутні, але підпорядковані чуттєвості.

Теоретичному рівню наукового пізнання властиве переважання раціонального моменту — понять, теорій, законів та інших форм, пов'язаних з діяльністю мислення. Живе споглядання при цьому не заперечується, але стає підпорядкованим. Прагнучи істинного знання, теоретичне пізнання користується такими пізнавальними засобами, як абстрагування (відхід від певних якостей та відношень речей), ідеалізація (процес створення суто мислительних речей та предметів), синтезу (поєднання в систему набутих у результаті аналізу елементів), дедукція (рух пізнання від загального до окремого, сходження від абстрактного до конкретного тощо).

Структурними компонентами теоретичного пізнання є проблема, гіпотеза, теорія, які є вузловими ланками побудови й розвитку знання на вищому, теоретичному рівні.

Проблема — форма знання, змістом якої є те, що не пізнане людиною, але потребує свого пізнання.

Гіпотеза — форма знання, основою якого є передбачення, сформульоване за допомогою певних фактів, але це знання є невизначеним і потребує доведення.

Теорія — найрозвинутіша форма наукового знання, яка дає цілісне, системне відображення закономірних та сутнісних зв'язків певної сфери дійсності.

Теоріями є класична механіка Ньютона, еволюційна теорія Ч. Дарвіна, теорія відносності А. Ейнштейна, теорія цілісних систем, що самовпорядковуються (синергетика) тощо. Важливим елементом теорії є закон. Теорію певним чином можна розглядати як систему законів, що відображають сутність досліджуваного об'єкта. Закон — об'єктивний, істотний, необхідний, сталий зв'язок або відношення між явищами.

3. Проблема істини в пізнанні.

Істина — адекватна інформація про об'єкт (ним може бути і сам суб'єкт), отримана завдяки його чуттєвому чи інтелектуальному осягненню або завдяки свідченню (повідомленню) про нього.

Крім класичної концепції істини, яка розглядає пізнання як взаємодію та взаємозалежність об'єкта і суб'єкта, доводячи, що пізнання не є копіюванням об'єкта, існують й інші концепції. Згідно з неопозитивістською концепцією когерентної істини, знання є істинним, якщо воно є внутрішньо узгодженим, несуперечливим. Його істинність полягає не в адекватності об'єкту, а в самоузгодженості. Завдяки цьому все знання є самоузгодженою системою. Прихильники кореспондентної концепції істини виходять з того, що твердження повинні відповідати зовнішній дійсності. Йдеться про твердження, що містять поняття, які відображають доступні для сприймання органами відчуття (споглядання) якості та відношення («червоний», «кулеподібний»,

«солодкий»). Якщо прихильники когерентної концепції шукають критерій істини в логічному доведенні, а творці кореспондентної концепції знаходять його в прямому спогляданні, то згідно з прагматистською концепцією істини він полягає в її практичній корисності, ефективності. Тобто, істинність знань перевіряється успіхом у певній діяльності.

Із розумінням істини як процесу пов'язана проблема абсолютного та відносного в ній. Уточнюючи та поповнюючи знання, долаючи помилки, пізнання рухається від істин відносних до істин абсолютних. Зв'язок істини з конкретними умовами місця й часу, з певною системою координат (точкою відліку) зумовлює її конкретність. А це означає, що істина завжди конкретна.

4. Методи і форми наукового пізнання.

Сказане вище стосувалося пізнання загалом, як на побутовому, так і на науковому рівнях. У подальшому зупинимось на з'ясуванні особливостей наукового знання, оскільки воно є найбільш рафінованою, раціональною, легітимною формою знань. Загалом, знання – це результат взаємодії людини з навколишнім середовищем, який виявляється у вигляді відчуттів, мисленних образів, понять, категорій, законів тощо. Отримані людиною знання існують у вигляді традицій, легенд, міфів, казок.

Філософський напрям, який вивчає знання як особливий феномен людського буття, називається епістемологія (від грец. *epistem* – знання). Для епістемології важливим є аналіз співвідношення «об'єкт – знання». Від епістемології слід відрізнити гносеологію (теорію пізнання), яка зосереджує увагу на протиставленні «об'єкт – суб'єкт». Гносеологія має вузьку сферу застосування. Вона охоплює проблеми істинності, обґрунтованості, логічної несуперечливості знань, розглядає питання їх соціокультурної обумовленості тощо. Гносеологію можна визначити як теорію наукового пізнання.

Процедура отримання наукового знання супроводжується не лише розробкою складних, вивірених процедур, методик, норм, а й потребує надійної професійної, експертної та соціокультурної оцінок. До особливостей наукового знання належать: 1) логічне обґрунтування; 2) достовірність; 3) здатність до формалізації; 4) системність; 5) відкритість до критики. Ці та інші властивості роблять наукове знання невіддільним від методів його отримання.

Метод – це система принципів, правил і прийомів підходу до вивчення явищ та закономірностей природи, суспільства і мислення; шлях, спосіб досягнення певних результатів у пізнанні; прийом теоретичного дослідження чи практичного втілення результатів пізнавальної діяльності. Методи виражають зв'язок суб'єкта та об'єкта пізнання, розкривають систему їх взаємодії. Тому часто методи характеризують як систему регулятивних принципів і правил пізнавальної, практичної і теоретичної діяльності, вироблених суб'єктом на основі дослідження об'єкта. Сказане означає, що важливою складовою, основою науки як особливої форми духовно-теоретичної діяльності є методологія – вчення про методи, способи і форми організації наукової діяльності. Методологія розкриває способи побудови, структуру і принципи обґрунтування знання.

В науковому пізнанні виділяють два рівні: емпіричний і теоретичний. Кожен рівень має власні методи, форми пізнавальної діяльності, а також способи обробки, систематизації й обґрунтування отриманих знань. При цьому їх розмежування не є абсолютним. Кожен реальний акт пізнання є діалектичною єдністю емпіричного, теоретичного і практичного. В.І. Ленін писав, що справжній шлях пізнання істини та об'єктивної реальності – це шлях від живого споглядання до абстрактного мислення і від нього до практики. Тобто від відчуттів, сприйняття та уявлення (чуттєве пізнання) до понять, суджень і умовиводів (раціональне пізнання).

До емпіричного рівня відносять методи, прийоми, форми пізнавальної діяльності, які є безпосереднім результатом практики. Для цього етапу пізнання важливим є виокремлення об'єкта дослідження та систематизація знань про нього.

Методи виокремлення і дослідження емпіричного об'єкта: а) спостереження; б) опис; в) порівняння; г) вимірювання; д) експеримент; є) моделювання.

Спостереження – дослідницька процедура, яка полягає у цілеспрямованому сприйнятті об'єктів, явищ і процесів. До основних характеристик спостереження належать: 1) активність суб'єкта пізнання; 2) технічна оснащеність (підвищення точності та розширення меж спостереження); 3) репрезентація результатів (таблиці, поняття, схеми тощо); 4) невторчання в явище чи процес, який вивчається (на відміну від експерименту); 5) теоретична обумовленість (теорія визначає напрямок та методологію спостереження).

Опис – це отримання і представлення емпіричних даних у якісних термінах. На перших етапах виникнення наук, більшість з них носили описовий характер (фізика, ботаніка, географія, зоологія та ін.). У сучасній науці способи опису і спостереження постійно вдосконалюються, а тому вони залишаються важливими компонентами методології.

Вимірювання – це спосіб надання кількісним характеристикам об'єкта, що вивчається, властивостей чи відношень. Вимірювання передбачає: 1) об'єкт (величина вимірювання); 2) метод (метрична система, шкала); 3) результат (те, що підлягає подальшій інтерпретації). Вимірювання є однією із найскладніших процедур у сучасній науці, оскільки, наприклад, при дослідженні мікроскопічних об'єктів процедура вимірювання впливає на стан системи, змінюючи її ключові параметри.

Експеримент – загальнонауковий метод, який полягає у дослідженні явищ і процесів у спеціально створених умовах. На відміну від спостереження, експеримент передбачає ізоляцію об'єкта вивчення, створення сприятливих умов для детального аналізу деяких його властивостей. Структура експерименту: 1) суб'єкт (експериментатор); 2) об'єкт; 3) обставини експериментування (умови часу і місця, технічні засоби, теоретичне підґрунтя)

Моделювання – це загальнонауковий метод, який передбачає дослідження не конкретного об'єкта, а його замісника (моделі, образу). Модель вважається правильною, якщо її властивості співпадають з тими властивостями оригіналу, які досліджуються. Етапи моделювання: 1) побудова моделі; 2) вивчення моделі; 3) екстраполяція (поширення отриманих даних на об'єкт-оригінал). З розвитком комп'ютерних та інформаційних технологій моделювання значно розширило межі своєї функціональності та застосовності.

На основі цих методів дослідження формують відносно стійкі уявлення про світ – факти. Істинність фактів встановлюється безпосередньо, досвідним шляхом. Кожен науковий факт вчені прагнуть пояснити теоретично. Окрім цього, в сучасній науці більшість фактів є теоретично прогнозованими. Тобто, емпірична діяльність суб'єкта не хаотична, а є історично обумовленою, залежить від залученої теорії та раніше отриманих відомостей про світ.

Очевидно, що наукове пізнання не обмежується констатацією фактів. Тому важливе значення мають методи обробки і систематизації фактів: а) аналіз і синтез; б) індукція, дедукція; в) аналогія; г) класифікація та інші. Ці методи називають також загальнологічними методами пізнання.

Аналіз – логічний прийом, який полягає в уявному розчленуванні предмета дослідження на складові елементи (властивості, відношення, параметри тощо) з метою їх детального вивчення. Виконання аналізу супроводжується здійсненням синтезу, коли знання про частини предмета чи явища залучають до їх комплексного, цілісного сприйняття.

Індукція – це форма мислення, в якій висновок про загальне робиться на основі знання про часткове. Індукція ґрунтується на існуванні причинно-наслідкової залежності між частковим і загальним. Тому індуктивний висновок завжди імовірний.

Дедукція – це форма мислення, яка передбачає неухильне дотримання законів логіки при переході між думками в процесів міркування. Інколи дедукцію визначають як шлях думки від загального до часткового. Висновок, отриманий дедуктивним шляхом, завжди достовірний. В науковому пізнанні індукція і дедукція взаємозв'язані. Індукція розширює наявне знання, дозволяє висувати гіпотези, припущення, версії, тоді як дедукція направлена на систематизацію існуючих знань, створення теорій та їх обґрунтування.

Аналогія – це вид умовиводу, застосування якого дозволяє зробити висновок про властивості досліджуваного об'єкта на основі його схожості з іншими предметами чи явищами. Наприклад, модель атома Резерфорда-Бора була побудована аналогічно до планетарної системи.

Класифікація – це розподіл предметів якого-небудь виду на взаємозв'язані класи відповідно до певного критерію чи ознаки. Здійснення класифікації виявляє глибинні, неочевидні на перший погляд зв'язки між об'єктами, дозволяє формувати узагальнені висновки щодо предмета дослідження.

Результатом залучення методів обробки і систематизації фактів є формулювання гіпотез та емпіричних законів (припущень, версій тощо)

Зрозуміло, що емпіричні факти не проникають глибоко в сутність речей, явищ і процесів, а дозволяють сформулювати поверхове уявлення про їх структуру, виявити деякі причинно-наслідкові залежності, висунути первинні гіпотези. Іншими словами, емпіричний рівень пізнання дозволяє досліднику сформулювати лише імовірнісне знання про об'єкт. Більш глибоке освоєння дійсності можливе лише при залученні методів теоретичного пізнання, які вимагають абстрагування від несуттєвих властивостей об'єктів.

Через це першим етапом теоретичного рівня пізнання є побудова ідеалізованого об'єкта, який у подальшому дослідженні заміняє реально існуючу предметну дійсність. Наприклад, такі поняття як матеріальна точка, абсолютно чорне тіло, ідеальний газ, маса та інші є результатами ідеалізації. У такий спосіб теоретичне пізнання втрачає з дійсністю безпосередній зв'язок. З одного боку, це дозволяє здійснити цілісне дослідження предмета, а з іншого – ставить питання про критерії істини. Усвідомлюючи проблемність цієї ситуації, В.І. Ленін писав, що правильне мислення не відходить, а наближається до істини. Тому абстракції, утворені на основі наукових фактів, не лише не спотворюють істинної природи явищ, а навпаки – глибше, точніше, повніше її відображають, дозволяють прогнозувати, бачити в об'єкті те, що не дано безпосередньому емпіричному спогляданню.

Отже, для теоретичного пізнання важливим є створення ідеалізованого об'єкта та побудова теоретичного знання.

Методи створення ідеалізованого об'єкта: а) абстрагування; б) формалізація; в) ідеалізація; г) математичне моделювання.

Результатом застосування цих методів є формулювання принципів, ідей, аксіом, постулатів тощо, які визначають напрямки теоретизування та обумовлюють методичку емпіричних досліджень.

Методи побудови теоретичного знання: а) дедуктивні (аксіоматичний, гіпотезо-дедуктивний); б) історичні (конкретно-історичний, абстрактно-історичний); в) системні.

Наукове знання, яке будується аксіоматичним методом є дедуктивною системою, в якій весь зміст теорії може бути виведений з її початкових положень – аксіом (твердження, істинність яких не піддається сумніву). Гіпотезо-дедуктивний метод передбачає існування сукупності гіпотез і множини емпіричних фактів, між якими встановлюється складна система взаємодії та взаємозалежності.

Історичний підхід, на відміну від попереднього, орієнтується на вивченні особливостей виникнення, формування та розвитку об'єкта дослідження. Широко застосовується в мовознавстві, геології, астрономії, психології та інших науках, які вивчають складні, розтягнені в часі процеси.

В основі групи системних методів лежить поняття системи – упорядкованої, структурованої сукупності елементів. Системний підхід ґрунтується на таких принципах: 1) системний об'єкт – це сукупність елементів, пов'язаних між собою скінченною множиною структурно-функціональних залежностей; 2) функціонування системи залежить і може бути пояснено лише з урахуванням її структурної організації; 3) структурна організація системи може бути інтерпретована на інших об'єктах-моделях.

Результатом застосування цих методів є оформлення знання у вигляді наукових проблем, гіпотез, теорій, концепцій.

Проблема – це питання чи комплекс питань, які об'єктивно виникають у процесі наукового пізнання. Вирішення проблеми має допомогти розв'язати актуальні наукові проблеми.

Гіпотеза – це наукове припущення, істинність якого не встановлена. Гіпотези є джерелом розвитку наукового знання, оскільки вони дають можливість передбачати деякі явища та їх властивості.

Теорія – це вища форма організації наукового знання. Вона дає цілісне уявлення про закономірності та суттєві зв'язки предметів і явищ. Теорія є найбільш розвиненою формою наукового знання, оскільки вона дає адекватне відображення об'єктивного світу, направляє наукові пошуки, передує практиці. Достовірність теорій лише в незначних випадках може бути перевірена на практиці. Тому їх істинність визначають через методи верифікації (встановлення відповідності з досвідними даними та науковими фактами), фальсифікації (виявлення суперечливих моментів теорії, перевірка її на нових даних), редукції (зведення до простих, вже відомих фактів, аксіом, положень), логічного і математичного доведення та інші.

Розглянуті вище методи і форми наукового пізнання взаємозв'язані та доповнюють одне одного. В комплексі вони дозволяють максимально наблизитися до пізнання істини, яка є ідеалом і метою пізнавального процесу.

5. Людина і пізнання. Істина і правда.

Розгляд суттєвих аспектів пізнання дав нам змогу пересвідчитись: пізнання є органічною складовою частиною людської життєдіяльності. Завдяки пізнанню людина дістає можливість ставитися до дійсності свідомо, зі знанням, оцінювати її, розуміти та збільшувати свої життєві можливості. Але акцентування лише позитивної сторони пізнання було б проявом одностороннього підходу до нього. Із глибин історії до нас дійшло свідчення зовсім іншого його тлумачення: "Я віддався моїм серцем, щоб спізнати мудрість, спізнати глупоту і безумство, і я довідався, що й це гонитва за вітром, бо у великій мудрості - велика журба. Хто додає знання, додає страждання" (Біблія, Проп., I, 17-18).

Бачення знання і пізнання у негативному аспекті засвідчено також давньогрецькими міфами (зокрема про царя Едіпа) та відомою ренесансною легендою про доктора Фауста. Французький філософ А. Берґсон пояснював негативні аспекти пізнання його обмеженістю, фрагментарністю, тим, що знання розтинає суцільність буття і тому неминуче його механізує, убиваючи життєвість. Спираючись на виділені основні змістові акценти в понятті пізнання (підрозділ 15.1), ми можемо додати, що негативні аспекти пізнання пов'язані також із бажанням з його допомогою володіти реальністю, використовувати пізнане виключно з утилітарними, проте - частковими та обмеженими цілями і намірами. Саме останні моменти дають змогу зрозуміти, чому успіхи пізнання призвели до жахливої сучасної економічної кризи, чому потужним прискорювачем пізнавальної діяльності впродовж останніх століть були військові потреби і розробки в галузі створення зброї масового знищення людей.

Урахування як позитивних, так і негативних проявів пізнання підводить до думки, що його не можна відривати від цілісності людини, яка пізнає. Знання може мати суто інформативний характер, характер зовнішньої обізнаності і не зачіпати глибинних інтересів людини. Таке знання легко перетворюється на засіб діяльності і навіть на товар. Але, крім того, знання може бути органічним глибинам людської

особистості, внутрішньо, іманентно зрозумілим людині через те, що воно здобує шляхом "поту і крові". У такому варіанті знання постає пов'язаним із намаганням досягти через пізнання найважливішого для людини: самопізнання, вищих життєвих сенсів, життєвого щастя та душевної рівноваги. Таке знання ми вже не можемо протиставляти ні людині, ні суцільності буття.

Сучасні дослідження наукового пізнання доводять, що і в науці позиція дослідника, його уподобання, світоглядні принципи і навіть темперамент можуть суттєво впливати на результати його пізнавальних дій. У зв'язку з цим поряд із поняттям істини в оцінці пізнання використовується ще й поняття правди. За загальним визначенням, правда - це істина, поєднана з життєвою позицією людини, пошуком, досвідом, здобутками та втратами. Якщо істина як ідеал науки передбачає відсторонене, об'єктивне окреслення того, що є, і таким, яким воно є, то правда синтетична, завжди чиясь, а не абстрактна. Правду не можна вилучити з реалій життя, з усієї гами людських почуттів, прагнень, страждань та сподівань. Тому мистецьке пізнання, як і творчість узагалі, ми оцінюємо не за допомогою поняття істини, а через правду, бо дійсність тут постає в окресленнях людського ставлення до неї.

Отже, правда характеризує знання і пізнання як людську, цілісну, У особистісну позицію щодо світу і буття. Через це правдивість характеризує щирість відношення до знань, відомостей, інформації.

Висновки.

Пізнавальна проблематика є органічним складником будь-яких філософських досліджень. Оскільки філософські твердження мають важливе життєве значення, то виникає питання про їх обґрунтованість, виправданість, надійність, тобто про джерела та підвалини наших знань.

Пізнання постає різноманітним, виявляючим себе в різних видах, але разом усі вони дають можливість побачити, що до пізнавальної діяльності залучені всі сили та здібності людини (почуття, емоції, розум, інтуїція, прозріння та ін.).

Пізнання - багаторівневий процес побудови знання, але вирішальну роль у ньому відіграє розумова активність людини, що виявляється у конструюванні образів, моделей, понять, теорій, за допомогою яких людина оптимізує свої взаємини зі світом та збільшує ступені своєї свободи.

У сучасній гносеології істина постає у вигляді процесу, в якому людина, використовуючи складники знання та пізнання, створює виправдані, сталі інтелектуальні інструменти та засоби своєї життєдіяльності. Знання має різні форми свого якісного наближення до істини.

ЛЕКЦІЯ за темою №7: «Людина у філософії. Сенс життя та свобода»

1. Людина як основний предмет філософського аналізу.
2. Природа і сутність людини.
3. Поняття людина, індивід, особистість.
4. Сенс життя. Смерть і безсмертя.
5. Свобода, вибір та відповідальність.

1. Людина як основний предмет філософського аналізу.

Людина — "найдивніше з дивних див" — з її неповторністю, із багатоманітними біологічними, соціальними, культурними, моральними, психологічними рисами є об'єктом різних наук. Майже кожен філософ пов'язував сутність людини з якоюсь ознакою, нерідко перебільшуючи її значення. Наприклад, Арістотель тлумачив людину як політичну істоту, що реалізується тільки в державі. Фома Аквінський наполягав на органічній єдності душі та тіла людини, наголошуючи на її божественній сутності. М. Монтень підкреслював рівність усіх людей у суспільстві. Декарт пов'язував сутність людини з її мисленням: «Мислю - отже, існую». Кант підкреслював моральний характер природи людини. За К. Марксом сутність людини визначається сукупністю суспільних відносин. Отже, мислителі підкреслювали, що людина:

- частина природи, бо живе в природному середовищі, спо-живає природні речі;
- діяльна істота, адже виготовляє засоби для існування;
- предметна істота, оскільки втілює в результати своєї діяльності свій розум, інтереси, потреби, почуття;
- мисляча істота, бо свідомо ставиться до свого буття, пізнає світ, подвоює його в уяві;
- суспільна істота, яка спілкується з подібними собі істотами, формує мову, розвиває мислення, почуття.

Таким чином, вдалося виявити основні ознаки людини: людина - природна, діяльна, предметна, мисляча (духовна), соціальна (суспільна) істота. Враховуючи всі трактування людини, можна дійти висновку, що людина - жива істота, що має певні потреби, задовольняє їх у процесі виробництва завдяки спілкуванню і здатності свідомо, цілеспрямовано перетворювати світ і саму себе. Це - біопсихосоціальна єдність, у якій через соціальне, біологічне та психічне реалізується людське, що знаходить свій вияв у психо-логічному, моральному, естетичному, релігійному, політичному. Всі ці форми вияву людського співіснують у органічній єдності, взаємодії, взаємопроникненні.

Проблема особистості у соціальній філософії описується категоріями «індивід», «особистість», «індивідуальність».

Поняттям «індивід» позначається, як правило, конкретна людина, своєрідний соціальний атом. Індивід означає окремість існування людського, поєднуючи в собі

природне, біологічне, психологічне і соціальне, тобто відтворює в одній особі всі людські якості.

Кожен індивід існує окремо і одночасно спільно з іншими. Різниця людей як індивідів - це, по-перше, різниця між самими соціальними групами, до яких вони належать, а по-друге, різниця в тому, наскільки повно типові ознаки однієї і тієї ж групи виявлені в різних її представниках.

Поняття «індивід» слід відрізнити від поняття «індивідуальність» як позначення неповторного поєднання природних та соціальних властивостей індивіда, а також від поняття «особистість» як деіндивідуалізованих соціальних якостей людини.

Особистість - конкретний вираз сутності людини, цілісне втілення і реалізація в ній системи соціально значущих рис і якостей суспільства. Невід'ємними рисами особистості є самосвідомість, ціннісні орієнтації, соціальні відносини, відповідальність за свої вчинки, певна автономність щодо суспільства тощо.

Поняття «особистість» стоїть поряд з такими категоріями, як людина, індивід, індивідуальність тощо. Якщо людина тлумачить-ся як біопсихосоціальна істота, і це поняття передає універсальну причетність, то індивід - це одиничний, конкретний, унікальний суб'єкт з індивідуальними рисами (психічні здібності, діяльнісний, розумовий, життєвий потенціал). Особистість у такому разі виступає як індивід, що усвідомлює і реалізує свою індивідуальність соціально. Людина як індивідуальність виявляє себе в продуктивних діях, і вчинки її нас цікавлять в тій мірі, в якій вони отримують органічне предметне втілення. Про особистість можна сказати протилежне: в ній цікаві саме вчинки (трудові досягнення, відкриття, творчі успіхи).

Якщо поняття індивідуальності підводить діяльність людини під міру своєрідності та неповторності, багатогранності та гармонійності, природності та невимушеності, то поняття особистості акцентує в ній свідомо-вольовий початок.

2. Природа і сутність людини.

Природа людини глибоко суперечлива, тому людина завжди виступає загадкою для самого себе. З одного боку, людина - істота фізична, тілесна, підпорядкована всіма законами біології та фізіології. Він обурюється потягами, в ньому сильні несвідомі імпульси, нею володіють інстинкти і пристрасті, він легко впадає в страх і гнів. З іншого боку, людська природа виявляє нам свідомість, розумність, здатність ясного розуміння і осмислення обставин. Людина демонструє здатність бути моральним, підніматися над своїми природними потягами і робити вільний вибір. Свідомість, розум і свобода притаманні природі людини.

Саме ця двоїстість завжди примушувала філософів шукати сутність людини, що відрізняє його як особливу істоту від біофізичних проявів його природи. У філософії антропології сформувалися три основні версії відповіді на це питання.

- Сутність людини духовна. Ця версія характерна для всіх релігійних та езотеричних навчань. Відповідно до неї справжня самість людини не має відношення до емпіричного світу. Так, відповідно з християнством Бог наділяє людину єдністю духу і душі, здатних піднятися над інстинктами і тілесними вимогами, а також над будь-якими спокусами матеріального життя. Людина духовний і тому здатний панувати над плоттю. Відповідно до езотеричними вченнями справжнє «Я» людини -

духовна монада - просто змінює з життя в життя різні тіла, які служать лише засобом для самовдосконалення.

- Сутність людини - розум. Ця версія сформувалася в Новий час. Вона припускає, що розум - особлива самостійна інстанція і людина відрізняється від тварин саме розумом - умінням логічно мислити, пізнавати себе і світ. Розум дозволив людині виділитися з тваринного царства, використовуючи сили самої природи, і він же заставу майбутнього щастя і прогресу в суспільстві. 3.

- Сутність людини - предметно-діяльна, соціокультурна. Визначальну роль у затвердженні цієї версії зіграли роботи К. Маркса. Людина виступає тут як істота, яка не пасивно пристосовується до природи, а активно пристосовує природу до власних потреб. Він переробляє її в трудовому процесі, ставить все нові і нові цілі, створює «другу, олюднену природу» - світ культури. У праці, перетворюючи навколишню дійсність, людина і проявляє себе як розумний і вільний, бо творить «за мірками будь-якого виду, в тому числі і за законами краси». Будучи істотою трудовим, людина виступає і істотою соціальною. Він не може трудитися поза спілкування. Підкорення природи і перетворення її в культуру пов'язане з постійною взаємодією людей, з формуванням соціальних груп. Тому сутність людини - це «сукупність всіх суспільних відносин». Чи не біологічні риси людини визначають найістотніше в ньому, а його соціально-групова приналежність.

Проблема сутності людини органічно пов'язана з вирішенням питання про його походження, проблемою антропогенезу.

Виникнення людини - загадка, яка на сьогодні не має відповіді.

У наші дні піддана серйозній критиці еволюційна теорія Дарвіна, згідно з якою людина є безпосереднім нащадком однієї з гілок вищих приматів. Багато питань з'являється і при логічному розгляді версії про трудове походження людини. Чому тільки одна гілка приматів зазнала настільки потужну трансформацію, перестала біологічно пристосовуватися до природи і стала пристосовувати її до себе? Чи існував якийсь біологічний поштовх, який призвів до якісної зміни мозку? Один час висувалася ідея, що людство виникло в Африці, а поштовхом до його появи на світ був підвищений рівень радіації в одному з районів, де і почалося «перетворення мавпи на людину». Але навіть якщо мавпи-мутанти почали поступово здійснювати трудоподібної операції, як могли вони зробити працю систематичним, не маючи розвиненої свідомості, здатного ставити цілі і утримувати на них увагу? Зазвичай вважається, що праця, свідомість і мова виникають практично одночасно. Однак зовсім неясно, який з перелічених моментів грав провідну роль. Ці труднощі призводять до того, що сучасна думка починає все більш звертатися до версій, які довгий час вважалися повністю ненауковими і тому не розглядалися всерйоз. Одна з таких версій - привнесення розуму на нашу планету космічними прибульцями. Інша версія походження людини спирається на древні езотеричні уявлення, відповідно до яких Космос живе за циклічним законом.

Проблема антропогенезу є темою багатьох наукових і філософських дискусій і досліджень.

3. Поняття людина, індивід, особистість.

Поряд з поняттям “особистість” вживаються терміни “людина”, “індивід”, “індивідуальність”. Змістовно ці поняття переплетені між собою.

Людина – це родове поняття, яке вказує на віднесення істоти до вищого ступеня розвитку живої природи – до людського роду. У понятті “людина” стверджується генетична зумовленість розвитку власне людських ознак і якостей.

Індивід – це одиничний представник виду “*homo sapiens*”. Як індивіди люди відрізняються один від одного не тільки морфологічними особливостями (такими, як зростання, тілесна конституція і колір очей), але і психологічними властивостями (здібностями, темпераментом, емоційністю).

Індивідуальність – це єдність неповторних особистісних властивостей конкретної людини. Ця своєрідність його психофізіологічної структури (тип темпераменту, фізичні та психічні особливості, інтелект, світогляд, життєвий досвід).

Співвідношення індивідуальності й особистості визначається тим, що це два способи буття людини, два його різні визначення. Розбіжність ж цих понять проявляється, зокрема, в тому, що існують два відмінних процесу становлення особистості та індивідуальності.

Становлення особистості є процес соціалізації людини, який полягає в освоєнні їм родової, суспільної сутності. Це освоєння завжди здійснюється в конкретно-історичних обставинах життя людини. Становлення особистості пов'язане з прийняттям індивідом вироблених у суспільстві соціальних функцій і ролей, соціальних норм і правил поведінки, з формуванням умінь будувати відносини з іншими людьми. Сформована особистість є суб'єкт вільного, самостійного і відповідального поведіння в соціумі.

Становлення індивідуальності є процес індивідуалізації об'єкта.

Індивідуалізація – це процес самовизначення і відокремлення особистості, її виділення зі спільноти, оформлення її окремо, унікальності та неповторності. Що стала індивідуальністю особистість – це самобутній, активно і творчо виявив себе в житті людей.

У поняттях “особистість” і “індивідуальність” зафіксовані різні сторони, різні виміри духовної сутності людини. Суть цієї відмінності добре виражена в мові. Зі словом “особистість” зазвичай вживаються такі епітети, як “сильна”, “енергійна”, “незалежна”, підкреслюючи тим самим її діяльну представленість в очах інших. Про індивідуальності кажуть “яскрава”, “неповторна”, “творча”, маючи на увазі якості самостійної сутності.

4. Сенс життя. Смерть і безсмертя.

Людина смертна. Ця хоча й і сумна обставина є цілком природною. По-перше, у світі все, що має початок, має й кінець. По-друге, смерть будь-якої живої істоти біологічно неминуча, вона запрограмована на генетичному рівні. Смерть не є просто зовнішньою протилежністю життя, вона - момент самого життя. Оскільки в процесі обміну речовин, що є основою життя, постійно відмирає частина клітин організму. З цієї точки зору продовження життя - це неперервна перемога над смертю доти, доки зрештою остаточно не перемагає смерть. Проте слово "остаточно" тут стосується лише даної істоти, індивіда, бо рід, до якого вони належать, продовжує жиги. Більше

того, біологічна еволюція можлива лише завдяки смерті індивідів, зміни поколінь. Так само, як матерія людського тіла не зникає зі смертю людини, а включається в природний кругообіг, у біологічному відношенні людина продовжує себе в своїх нащадках, передає їм певні генетично закодовані якості. Нарешті, в соціологічному відношенні (з точки зору науки про суспільство) смерть окремих індивідів, зміна поколінь - вже не тільки в біологічному, але й у соціальному розумінні - є передумовою суспільного розвитку. І тут кожне покоління робить свій внесок у скарбницю культури, і кожна окрема людина бере в ньому участь. В цьому полягає можливе для неї безсмертя.

Отже, не все так просто. Виходить, що смерть природна, необхідна для прогресу. Але навіть цілком природна, "своєчасна" вона сприймається із сумом як трагічний момент людського буття. Адже кожна людина - це "мікрокосм", маленький світ, який містить у собі майже невичерпні глибини. Як писав Г.Гейне, під кожним надмогильним каменем похований цілий світ.

Проблема смерті й безсмертя завжди була й понині залишається предметом філософської і релігійної думки, наукових досліджень. Вона пов'язується з питанням про цінність і сенс життя. Можна сказати, що це - одна з "вічних" світоглядних, етичних, наукових проблем, але вона по-різному ставилася й осмислювалася в різних культурно-історичних умовах, людьми різних цивілізацій, представниками різних духовних, зокрема філософських і релігійних традицій. Ось деякі приклади.

В античній, греко-римській культурі переважало спокійне ставлення до смерті. Сократ (470 - 399 до н.е.) був звинувачений афінським судом у відступі від офіційного релігійного культу, а також у шкідливому впливі на молодь. Його засудили до страти, і він, маючи змогу втекти, відмовився це робити, випив, принесену йому отруту і продовжував бесіду з учнями, аж поки не настала смерть.

Інший, не менш відомий грецький філософ, Еггікур (341 - 270 до н.е.) писав, що найстрашніше зло, - смерть, не має до нас ніякого відношення, бо коли ми існуємо, вона ще не присутня, а коли вже смерть присутня, тоді ми не існуємо. Отже, смерть не має відношення ні до тих, хто живе, ні до померлих, бо для одних вона існує, а інші вже не існують¹.

Інший настрій відчувається в давньогрецькій біблійній книзі Еклезіастовій (Проповідника): "Хто знаходиться поміж живими, той має надію, бо краще собаці живому, ніж левові мертвому! Бо знають живі, що помруть, а померлі нічого не знають... Тож іди, їж із радістю хліб свій, та з серцем веселим вино своє пий, коли Бог уподобав Собі твої вчинки!.. Все, що в силі чинити рука твоя, те є роби, бо нема в шеолі (могілі), куди ти йдеш, ні роботи, ні роздуму, ані знання, ані мудрості" (Еккл. 9, 4 - 10).

У християнстві, яке виникло в кризову епоху історії, неприйняття смерті виступає як віра у воскресіння і вічне блаженне життя праведників.

- У Середні віки пануюча церква вчила, що тимчасове земне життя
- це тільки підготовка до вічного життя в потойбічному світі, а смерть
- перехід від тимчасового до вічного.

А на початку Нового часу славетний нідерландський філософ Б.Спіноза, виражаючи умонастрій своєї епохи, писав: "Людина вільна ні про що так мало не думає, як про смерть, і її мудрість полягає в роздумах не про смерть, а про життя".

З другої половини XIX ст. і в XX ст. певного поширення набирають філософські вчення, які ставлять проблему смерті і трагічного сприйняття її неминучості на одне з перших місць.

Усвідомлення своєї кончини - сумна перевага людини перед тваринами.

Виникнувши вперше на певному етапі життя (звичайно, ще в юності), це усвідомлення, як би воно не приглушувалося і витіснялося, вже назавжди залишається і надає особливого забарвлення всьому переживанню свого буття. Адже той, хто знає про свою смертність, не може жити, почувати, діяти так, як міг би безсмертний. Перед ним неминуче постає питання: як же краще прожити відмірений природою короткий час життя? А інколи навіть і так: чи варто жити взагалі?

Своє розв'язання цих питань пропонує релігія, звичайно, обіцяючи безсмертя в тому або іншому варіанті: або у вигляді переселення душ (індуїзм, буддизм), або як вічне блаженство праведників у потойбічному світі (іудаїзм, християнство, іслам). Але особисте безсмертя не доведено. Якщо додержуватися наукової точки зору, то треба відмовитися від ідеї особистого безсмертя. Проте, не зупиняючись на цьому невтішному висновку, ми пропонуємо для роздумів і обговорення такі міркування.

1. Треба прагнути продовження терміну життя до природних, біологічних меж (до яких ми, звичайно, не доживаємо; та й припустимо, що самі ці межі можуть бути розширені). При цьому додавати не "роки до життя", а "життя до років", тобто збільшувати термін життя осмисленого, змістовного, активного. Перемогти хвороби й інші фактори, які скорочують і затьмарюють життя, надають старінню патологічного характеру. Це залежить і від успіхів біології людини, медицини і всієї системи охорони здоров'я, і від розв'язання екологічних проблем, і від перетворення суспільства на засадах соціальної справедливості, гуманізації взаємин між людьми.

2. Треба робити життя якомога більш змістовним, діяльним, цікавим, корисним для суспільства, намагаючись максимально реалізувати можливості само прояву, саморозвитку, творчості.

3. Треба жити не лише для себе, але й для інших - "ближніх" і "дальніх", переборюючи в собі риси егоїзму, зосередженості на "приватних" інтересах і справах; виховувати почуття співпричетності цілому - роду, народу, людству, навіть космосу. І, як не раз говорили великі гуманісти, поспішати робити добро.

З юних літ необхідно вчитися мужньому ставленню до труднощів життя і до самої неминучості смерті; за будь-яких обставин зберігати людську гідність і, люблячи життя, бути готовим, коли прийде кінець, зустріти його мудро і спокійно, передати естафету наступним поколінням.

Це лише загальні думки, а конкретно питання про своє ставлення до життя і смерті, про сенс буття кожен вирішує сам.

5. Свобода, вибір та відповідальність.

Однією з найскладніших моральних проблем є проблема свободи. Як вже зазначалось, дія є моральною, коли вона ґрунтується на виборі між добром і злом;

така ситуація передбачає свободу людини, її здатність вибирати. В моральному плані мій вчинок чогось вартий лише в тому разі, коли я міг би його не здійснити, а обрати якийсь інший варіант поведінки.

Що ж таке свобода? На це питання деякі філософи традиційно відповідали з позицій співвідношення свободи та необхідності. В цьому контексті існують принаймні дві крайні точки зору на цю проблему - етичний фаталізм та етичний волюнтаризм. Перший абсолютизує необхідність, ставить людину в повну фатальну залежність від об'єктивних обставин, перетворює її в запрограмований пристрій, який діє за певною, визначеною чи Богом, чи долею, чи космічними силами схемою. Тому людина невольна в своїх вчинках: все її життя напередвизначене, вона не в змозі нічого змінити. В той же час в такому випадку людина не несе ніякої відповідальності за свої дії. Наслідком такої позиції є правило: «Чому бути, того не минути».

Друга позиція - етичний волюнтаризм – заперечує будь-яку необхідність та стверджує, що людина абсолютно вільна в своїх моральних рішеннях і повинна діяти лише у відповідності зі своєю волею. Таке розуміння свободи приводить, в кінцевому підсумку, до повної відмови від моральних норм, а це, в свою чергу, дозволяє людині стверджувати свавілля особистих дій як зразок поведінки. Таким чином, і фаталістична, і волюнтаристська концепції заперечують моральну свободу: фаталіст, який абсолютизує необхідність, стає рабом її; волюнтарист, який заперечує роль необхідності, стає жертвою особистої сваволі.

Ідея необхідності як обумовленості людської діяльності у філософії знаходить свій вираз в моральному законі. Суть цього закону була висловлена І.Кантом: «Чини так, щоб максима твоєї волі завжди могла бути, разом з тим, принципом загального законодавства». Слідування моральному закону не вимагає автоматичного підпорядкування, він не позбавляє людину моральної незалежності, він вчить розрізняти добро та зло. Тому цей закон залишає людині право за особистою волею вибрати добро і слідувати йому.

Сучасна гуманістична етика, як і християнський моральний закон, віддають перевагу діям, які продиктовані вільним вибором, а не діям, які регулюються розпорядженнями. Вільна творча добротність вище простої покори заповідям. До речі, християнство вчить, що людина є добротною тоді, коли вона приймає Божественний моральний закон свідомо та з любов'ю. Тому справжній перехід від морального закону до добротності здійснюється саме завдяки бажанню добра, а не під впливом страху покарання. Дійсно вільний той, хто відкидає зло не тому, що воно заборонене, а тому, що воно зло (це так звана якісна свобода).

Моральний закон являється вирішальним фактором у створенні духовного та психологічного клімату, в якому проходить вільна моральна діяльність людини. Моральний закон – це заклик до співробітництва та самореалізації людини. Він не виключає, а, навпаки, передбачає свободу, тобто таку поведінку людини, яка залежить від його особистих дій, свідомості та волі.

Що являє собою механізм свободи, як вона здійснюється? Формою прояву свободи виступає вибір, здійснюваний людиною. В свою чергу, вибір забезпечується волею - духовною спонукальною силою та розумом. Тобто вибір залежить від рівня

інформованості та свідомості особистості, тому що рішення приймаються, перш за все розумом, який формує основу для вільного вибору. Вибір є вільним, коли до нього підключені усі інтелектуальні та вольові здібності людини. Але він обмежений та не вільний, коли місце розуму займають почуття страху або обов'язку, викликані зовнішнім примусом.

Серед різних ситуацій вибору, з якими зустрічається людина, однією з найгостріших, особливо в дитячому та юнацькому віці, є вибір між “можна” та “не можна”. Ще більш складною проблемою є зіткнення внутрішнього “хочу” і зовнішнього “треба”. В залежності від того, наскільки легко ми вибираємо між “хочу” та “треба”, можна судити про силу волі та ступінь внутрішньої свободи чи несвободи. Якщо моральні вимоги сприймаються як зовнішні примуси, то це говорить про відсутність свободи. Якщо ж вони усвідомлюються як обов'язок – внутрішній примус – це теж робить людину позбавленою свободи. І лише, коли моральні вимоги зливаються з внутрішніми потребами особистості, можна говорити про вільний вибір.

Отже, моральна свобода – це не просто вибір варіантів поведінки, а перетворення моральних вимог у внутрішні потреби, у переконання людини. Людина досягає свободи в тій мірі, в якій вона здатна свідомо приймати рішення, враховувати наслідки особистої поведінки та керувати ними. Моральна свобода проявляється в умінні робити усвідомлений вибір дій та вчинків, давати їм моральну оцінку, передбачати їх наслідки, здійснювати розумний контроль над своєю поведінкою, відчуттями, пристрастями, бажаннями.

З проблемою свободи тісно пов'язане питання про моральну відповідальність особистості, яка проявляється як зворотна сторона вільно прийнятого рішення, як природний наслідок свободи вибору. Бути вільним, самостійним – значить бути відповідальним. Цілком очевидно, що, не маючи свободи, людина не була б у змозі відповідати за свої вчинки. Якщо ж людина може обирати той або інший варіант поведінки, то вона має нести відповідальність за обране і вчинене нею. Більш того, між свободою та відповідальністю існує пряма залежність: чим ширше свобода, тим більше відповідальність. Такий зв'язок і дає підставу філософам називати свободу не благом, а важкою долею людини.

В деяких етичних концепціях зв'язок між свободою та відповідальністю розривається. Так, фрейдизм заперечує відповідальність людини на тій підставі, що всі її вчинки носять, в основному, несвідомий характер. Екзистенціалісти стверджують, що особистість відповідальна перед самою собою, перед своєю сутністю. Часто-густо і в нашій свідомості ці поняття розділені: свободу ми відносимо до прав особистості, а відповідальність сприймається як один із нелегких та малоприємних обов'язків. Нерідко люди змішують прагнення до свободи з бажанням уникнути відповідальності, а здійснений вчинок виправдовують, проголошуючи його своєю особистою справою.

Різні підходи пояснюються тим, що існують різні рівні відповідальності та різні її ступені. Види відповідальності визначаються тим, перед ким (чим) та за що людина несе відповідальність. Розрізняють наступні види відповідальності:

- відповідальність людини перед самою собою: я роблю вибір і в кінцевому підсумку “обираю себе”, своє життя, свою долю і тому несучу за це відповідальність; цей вид відповідальності проявляється в наших сумнівах, відчутті провини, жаху тощо. Часто людина прагне усю відповідальність за свої помилки та невдачі життя покласти на долю, обставини, рідних, близьких тощо;

- відповідальність людини за свої конкретні дії та вчинки перед іншими людьми. Тут моральна відповідальність (каяття совісті, острах перед суспільною думкою) часто співпадає з правовою та адміністративною відповідальністю. Вона визначається тим, що людина своїми діями завжди якось впливає на оточуючих. Ми повинні враховувати це, а значить, і нести відповідальність за кожний свій вчинок, котрий має відношення до інших людей. Наприклад, безвідповідальне рішення, прийняте інженером на виробництві, може вилитися у катастрофу для підприємства;

- відповідальність людини перед світом та людством, яка проявляється, за термінологією екзистенціалізму, у вигляді турботи про світ, пронизаною тривогою за нього. Цей вид відповідальності виражається формулою: “Я відповідаю за все”. Така відповідальність породжується всебічними зв'язками особистості та суспільства. Частіше за все ця відповідальність носить опосередкований характер. Наприклад, відповідальність педагога перед суспільством обумовлена тим, що він (або його колеги) погано навчили та виховали майбутніх політиків, економістів, інженерів.

Міра відповідальності у різних людей в різних ситуаціях неоднакова, і залежить вона, перш за все, від самостійності здійсненого, від значимості дій для долі інших людей. Так, в екстремальних умовах, коли потрібно негайно приймати рішення, від якого може залежати життя людей, міра відповідальності набагато вища, ніж в звичайних умовах. Міра відповідальності визначається й масштабами прийнятих рішень: вона може бути різною в залежності від того йде мова про долю окремого підприємства чи про долю держави (наприклад, прийняття рішення про ведення воєнних дій). Важливим є й те, що міра відповідальності визначається впливовістю, авторитетом або посадою особистості, котра приймає рішення: відповідальність директора великого підприємства набагато вище, ніж відповідальність його робітника.

ЛЕКЦІЯ за темою 8

«Соціальні відносини. Суспільство. Особистість»

1. Суспільство як система.
2. Філософські концепції розуміння суспільства.
3. Структура суспільного життя.
4. Духовне життя суспільства.

1. Суспільство як система.

На повсякденному рівні під суспільством розуміють сукупність людей, які об'єднані конкретними інтересами, потребами, взаємними симпатіями або видом діяльності.

У соціології поняття «суспільство» має ширше, універсальне значення. Воно має сенс лише тоді, коли так чи інакше протиставляється простій сукупності окремих людей. Суспільство — це сукупність історично обумовлених зв'язків і взаємодій, що склалися між людьми у процесі їх життєдіяльності.

Поняття «суспільство» відрізняється від понять «країна» і «держава»: «країна» — це населена територія, що має певні кордони і наділена суверенітетом, а «держава» — це політична організація країни, що покликана керувати взаємовідносинами між людьми і включає певну форму правління (монархія, республіка), форму державного устрою (унітарна, федеративна), вид політичного режиму (авторитарний, демократичний).

Суспільство — соціальна організація людей, основою якої є соціальна структура. Суспільство як соціальна організація характеризує не тільки країни, а й нації, народності та племена. Був час, коли чітких державних кордонів, що відмежовують одну країну від іншої, не існувало. Та й країн у звичайному для нас розумінні не було, цілі народи і племена досить вільно пересувалися в просторі, присвоюючи нові території. Коли процес переселення народів закінчився, почали формуватися держави, з'явилися кордони. Народи, що вважали себе обділеними, почали боротьбу за перерозподіл кордонів. Таким чином, історично країни виникли як результат територіального розподілу світу.

Суспільство ж існувало і в ту далеку епоху, коли не було країн і держав. Отже, поняття «суспільство» можна віднести до будь-якого періоду в історії людства.

Отже, суспільство — це універсальний «спосіб» організації соціальних зв'язків і соціальної взаємодії, що забезпечує задоволення всіх основних потреб людей, стабільний, саморегульований, самовідтворюваний. Суспільство являє собою соціальну систему, тобто цілісне утворення, основними елементами якого є люди, їх зв'язки, взаємодія і відносини.

Соціальна структура суспільства, її динаміка є ключовими темами соціології. Соціологія вивчає сутність соціальної структури, найважливіші її складові, ознаки їх виокремлення в соціальній структурі суспільства, реальний стан, тенденції та перспективи її розвитку. Соціологи називають соціальну структуру хребтом суспільства, культуру — його плоттю, а соціальний контроль з нормами і санкціями

включно — цементуючою засадою.

Під соціальною структурою суспільства розуміють сукупність його соціальних складових і те, що поєднує їх, утримує від розпаду, упорядковує й надає структурі певної конфігурації, зв'язує ці складові. Існують різні підходи до визначення соціальних складових. Відомий російський соціолог А. Кравченко трактує структуру суспільства, як сукупність статусів і ролей, функціонально зв'язаних між собою. Провідні українські політологи В. Андрущенко, Н. Горлач визначають сутність соціальної структури суспільства як сукупність взаємозв'язаних і взаємодіючих упорядкованих стосовно одна одної соціальних спільнот, прошарків, груп, а також відносин між ними.

Соціальні спільноти — це такі спільноти, що реально існують і є емпірично зафіксованими сукупностями індивідів, котрі характеризуються відносною цілісністю як самостійні суб'єкти соціальних дій та поведінки, мають певний кількісний склад, достатньо міцні зв'язки, виконують ту чи ту спільну діяльність.

Соціальні спільноти є особливим рівнем організації суспільства. Вони виникають і формуються на основі культурно-історичної самобутності людей, їхніх родинних зв'язків та подібності стадій життєвого циклу, територіально-регіональних ознак, а також ситуативно — для виконання спільних дій. Спільнотами є народи, нації, класи, сім'ї, політичні партії, колективи, соціально-професійні групи, учасники мітингів, різні кримінальні угруповання — мафіозні структури, організовані банди тощо.

До особливого типу соціальних спільнот належать колективи — групи людей, об'єднані розв'язанням певних виробничих, громадських, політичних та інших завдань. Вони характеризуються спільними інтересами та цілями, почуттям солідарності, самовизначенням. Залежно від видів діяльності вирізняють виробничі, наукові, спортивні, навчальні та інші колективи. Вони є первинними ланками суспільства, об'єднують велику кількість людей і виконують певні функції. У них складна внутрішня структура і соціальна організація. Колективи є одночасно і складовими соціальної структури суспільства (як соціальні спільноти), і соціальними інститутами (як соціальні організації), що дає змогу виокремлювати їх у різновиди соціальних спільнот.

Соціальна структура суспільства репрезентована насамперед соціальними групами. Соціальна група — це сукупність людей, які об'єднані будь-якою ознакою (спільним простором, діяльністю, економічними, демографічними, психологічними та іншими характеристиками), взаємодіють у певний спосіб на основі взаємовизнаних очікувань.

Утворенню груп передують поява квазігруп — безструктурних, неорганізованих збіговиськ людей, які за певних умов можуть перетворитися в групу. Такими є натовпи людей, в яких нема ясності усвідомлення спільності мети, але є схожість емоційного стану, спільність елементу привернення їх уваги.

Основою формування й розвитку соціальної структури, її складових є виробничі відносини. Сталі форми людських об'єднань та відносин між ними утворюються, ґрунтуючись на об'єктивних процесах суспільного поділу праці. Під суспільним поділом праці розуміють розмежування в суспільстві різних соціальних

функцій, ролей що виконуються певними індивідами, групами людей, спільнотами з різних сфер суспільства — сільського господарства, промисловості, науки, охорони здоров'я, мистецтва, армії тощо.

2. Філософські концепції розуміння суспільства.

Суспільство - це сукупність усіх способів взаємодії і форм об'єднання людей, в яких, виражається їх всебічна залежність один від одного. Воно є діючою системою, яка існує як певне надіндивідуальне утворення, що має власну логіку розвитку.

Соціальна філософія формулює загальні принципи соціального буття, закони його функціонування і розвитку. Головною особливістю предмету соціальної філософії є те, що ця система знань вивчає суспільство в цілому, суспільство як цілісність. Основною проблемою соціальної філософії є проблема людини, сенсу її буття у соціумі. Таким чином, визначальною проблемою соціальної філософії є проблема людини, сенсу її буття у соціумі.

Методологічні принципи соціальної філософії:

- соціальна філософія виходить із принципу об'єктивності. Об'єктивність означає неупередженість, незалежність висновків від світоглядних і суспільно-політичних орієнтацій дослідника.

- принцип розвитку суспільства і філософської думки про нього.

- історизм - розглядати соціум у закономірному історичному розвитку.

Сфери суспільного буття:

по-перше, матеріальна сфера життя. Вона охоплює процеси матеріального виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних цінностей;

по-друге, соціально-політична сфера суспільного життя, яка включає в себе групові, етнічні, національні, міждержавні та інші стосунки людей;

по-третє, духовна сфера соціального життя. Це система ідей, поглядів, уявлень, які насамперед відбивають соціальне життя;

по-четверте, культурно-побутова сфера суспільного життя. Вона охоплює виробництво, розподіл і споживання культурно-побутових цінностей та передачу їх від одного покоління до іншого.

Різні уявлення про суспільство як систему, що саморозвивається, формувалися з найдавніших часів. Одними з перших про соціум як систему суспільного співіснування людей, вели мову Платон і Аристотель. Суспільство у філософській думці стародавніх мислителів, як правило, ототожнювалося з державою. Навіть людина трактувалася Аристотелем як політична істота. В цілому соціально-філософські системи суспільства відбивали залежність людини від природи і держави-поліса, що в світогляді тлумачилося як фатум, доля.

Соціально-філософські системи середньовіччя включають в себе кілька нових принципів, а саме:

- по-перше провіденціалізм - трактуванням історії як прояву волі бога;

- по-друге переорієнтація світогляду з демосу на особистість, як творчу силу в системі соціальних відносин;

- по-третє, християнський провіденціалізм, поєднується із земним суб'єктивізмом, це відбилося в новому вченні про свободу індивідуального вибору і

особистої відповідальності за нього перед богом.

У вченні Августина про розвиток суспільства покладене релігійне розуміння історії як прояву волі Божої, згідно з якою здійснюється передбачена Божественна програма спасіння людини і світу.

Виражену соціальну орієнтацію на людину з її земними інтересами мав гуманізм Відродження.

В епоху Нового часу соціальне пізнання стає на шлях природничих факторів розвитку суспільства. Ідея рівності людей перед Богом перетворюється в ідею рівності людей за своєю природою і пошуків причин їх фактичної нерівності. Французький просвітитель, Шарль Луї Монтеск'є (1689-1755 рр.), дійшов висновку, що в основі всіх відмінностей лежать природні чинники. Концепцію всесвітньої історії як закономірного, взаємопов'язаного цілого процесу виклав у праці «Ідеї до філософії історії людства» німецький просвітитель Йоганн Гердер (1744-1803 рр.). Він розглядав історію суспільства як закономірне продовження розвитку природи.

Суспільство, за Гегелем - вища сфера порівняно з природою, де абсолютний дух пізнає себе.

Суспільство як сукупність історично зумовлених форм спільної діяльності людей розглядав Карл Маркс (1818-1883 рр.) - суспільне буття людей визначає їх суспільну свідомість.

Максу Веберу (1864-1920 р. р.)- Йому належить розробка теорії соціальної дії. На думку М. Вебера, загальна модель суспільства має такий вигляд:

по-перше, всі людські дії безпосередньо пов'язані з матеріальним буттям індивідів;

по-друге, політичні, правові, моральні, релігійні та інші погляди вірогіднісні досягнення матеріальних інтересів;

по-третє, людина може повністю розкрити свою виробничу силу лише за умови переконання, що її дії спрямовані не лише на досягнення матеріальних інтересів;

по-четверте, всі фактори розвитку суспільства рівноправні. Наприклад, духовну культуру можна тлумачити як продукт економіки і навпаки - економіку як продукт культури.

У зв'язку з розробкою синергетичного погляду на світ помітною стає тенденція застосування принципів синергетики (теорії самоорганізації) до розвитку суспільства. З точки зору синергетичного підходу до природи і суспільства будь яка система проходить через стани, які відзначаються граничною нестійкістю (точки біфуркації). В цих точках лінії розвитку розгладжуються, а з'являється цілий спектр різних, різноспрямованих можливостей якісної зміни стану. У даному випадку система опиняється перед вибором різних шляхів. Передбачити, який саме шлях система обере неможливо, так як це залежить від багатьох випадковостей. Це веде до того, що еволюція набуває рис історії, вона унікальна, неповторна. Механізм біфуркації, фактор випадковості забезпечують перехід до стану вищої структурованості, впорядкованості як у просторовому, так і в функціональному сенсі. Підвищуючи складність, нова система формує новий тип розвитку, а саме певну функціональну цілісність, якої не мають її окремі частини. За цими закономірностями розвивається і

Всесвіт, і людське суспільство.

3. Структура суспільного життя.

Суспільство в соціології розглядається як певна історична, інтегративна та системна цілісність, яка складається з різних підсистем, способів взаємодії та форм об'єднання людей. Центральною проблемою соціології є аналіз та форм соціальної структури суспільства.

Поняття соціальної структури суспільства в науковій літературі розглядається в декількох аспектах.

Соціальна структура суспільства - система взаємозв'язаних та взаємодіючих спільнот або побудова суспільства в цілому. Соціальна структура характеризує різні види соціальних спільнот і відносини між ними. Це, зокрема, соціально-демографічні, класові, соціально-етнічні та інші спільноти. Тому ключовим у розумінні соціальної структури суспільства є поняття соціальної спільноти, соціальної групи.

Соціальні групи - це відносно сталі спільноти людей, що склалися історично і відрізняються роллю і місцем у системі соціальних зв'язків суспільства. Соціальні групи виникають на базі об'єднання людей за певною об'єктивною ознакою та відстоюючи їх інтереси.

Соціальні групи поділяються, на первинні і вторинні. Первинні соціальні групи це такі, члени яких контактують між собою безпосередньо. Ці групи відзначаються стабільністю і згуртованістю, емоційним забарвленням контактів між членами. Їх ще називають малими соціальними групами. До малої соціальної групи соціологи відносять: сім'ю, навчальний чи трудовий колектив - академічну групу, бригаду, сусідів і т.д.

Вторинні соціальні групи складаються з окремих малих груп: нація, жінки, колектив вузу і т.д. Вони не можуть забезпечити безпосередніх особистих контактів між індивідами, і які до них включені. Масовість вторинних соціальних груп дозволяє їм істотно впливати на життєдіяльність суспільства.

Соціальні групи формуються в силу певних об'єктивних обставин, а належність до певної групи пов'язана з об'єктивним становищем людей у системі соціальних зв'язків, виконанням певних соціальних ролей.

Кожна людина займає одночасно декілька позицій в суспільстві. Наприклад, чоловік може бути художником, інженером, чоловіком, батьком. Соціальна позиція, яка пов'язана із певними правами і обов'язками, називається статусом.

Американський соціолог Н. Смелзер виділяє статуси, приписані і досягнуті. Приписані статуси - це такі статуси, які інколи вже визначені від народження. Наприклад, расова приналежність, стать, етнічне походження, місце народження, прізвище родини. Досягнутий (набутий) статус визначається тим, що людина здійснила в своєму житті. Статус композитора досягається внаслідок створення нових музичних творів, статус студента - після вступу у вищий чи середній спеціальний навчальний заклад.

Роллю можна називати ту очікувану поведінку, яка обумовлена статусом певної людини. Кожний статус включає ряд ролей. Наприклад, людина, яка має

статус викладача по-різному веде себе із студентами, іншими викладачами, з представниками міністерства чи ректором. Сукупність ролей, щ відповідають даному статусу, називається рольовим набором.

В суспільстві існує величезна кількість формальних ролей. Кожна людина може грати різні ролі: студента, спортсмена, члена профспілки, виборця і т.д.

Відомий соціолог Толкотт Парсонс здійснив систематизацію соціальних ролей, виходячи із п'яти основних характеристик:

- деякі ролі вимагають емоційної стриманості, в той час як інші дозволяють відверте вираження почуттів;
- деякі ролі приписані, а бувають досягнуті;
- деякі ролі передбачають спілкування з людьми за формальними правилами, інші дозволяють встановлювати неформальні, особисті відносини;
- різні види ролей пов'язані з різною мотивацією.

Коли людина стикається з протилежними вимогами двох чи більше несумісних ролей, виникає рольовий конфлікт. Протиречиві вимоги, які пред'явлені однією і тією ж роллю, можуть стати причиною рольові напруги, існує декілька способів подолання рольового конфлікту: вважати деякі ролі більш важливими, ніж інші, розділяти дім та місце роботи, а також свої ролі в них; розряджати конфліктну ситуацію допомагають жарти та гумор.

Виконання певних соціальних ролей і передбачає належність індивідів до тих чи інших соціальних груп чи спільнот.

Найважливішими соціальними спільнотами вважають соціально-етнічні утворення, які виникають на ґрунті історико-географічного походження, культури, і демографічне пов'язані з соціально-біологічною природою людини. З часом з'являються спільноти, пов'язані з розподілом трудової діяльності, зі специфікою соціально-економічного стану, розвитком поселенських утворень. Тому на суспільній арені з'являються такі соціальні зрізи, або соціальні підструктури суспільства: національно-етнічна, соціально-демографічна соціально-професійна, соціально-класова, населенська та інші.

Становлення соціальної групи - це тривалий і складний процес, пов'язаний із усвідомленням свого стану, спільності інтересів, цінностей, формуванням групової свідомості і норм поведінки.

Такі соціальні групи, як соціально-класові спільноти (класи, верстви, соціальні прошарки): соціально-демографічні спільноти (мужчини, жінки, діти, батьки і т.д.); етносоціальні спільноти (нації, народності, племена, національності і етнографічні групи): соціально-територіальні спільноти (місто, село, регіон): соціально-професійні; спільноти (інженери, вчителі, металурги) та інші і формують соціальну структуру суспільства.

За твердженням українських вчених (В. Андрушенко, М. Михальченко), на сьогодні із близько 1000 різноманітних етносоціальних груп (націй, народностей, етнічних спільнот) лише 170-175 народів піднялися у своєму розвитку до рівня нації. З 160 існуючих нині держав понад 9/10 є багатонаціональними. Нації властиві такі ознаки, як: територіально-економічна цілісність; соціально-етнічна спільність; соціокультурна цілісність; спільність історичної долі, політичної впади і т.д.

Високий потенціал нації визначається завдяки рівню національної свідомості та самосвідомості. Національна самосвідомість - це усвідомлення нацією і окремою людиною своєї приналежності до певного етносу, національного характеру, психології культури ментальності.

В Україні часто стверджують про досить високий рівень тональної самосвідомості в західних областях, що зумовлено поділом свого часу країни на східну та західну. Національна самосвідомість виступає од ним із коренів етнічної самоідентифікації. Цей термін вказує на усвідомлення людиною своєї приналежності до певного етносу. Другим генетичним коренем є етнічна приналежність індивіда, його походження від батьків представників певної етнічної групи. Хоч досить часто дітям із змішаних шлюбів важко самоідентифікувати свою приналежність до того чи іншого етносу.

Націю можна практикувати, як спільність людей, що формується завдяки єдності територіальних, етнічних, економічних, загальнокультурних психологічних і т.д. засад.

Для означення населення держави, яке належить до різних етносів використовується термін «політична нація». Політична нація - це сукупність громадян певної держави, що належать до різних етносів, але в сумі спільної історичної долі, політичних колізій творять державу.

4. Духовне життя суспільства.

Духовне життя людини і людства – феномен, який відрізняє їх буття від чисто природного і надає йому соціальний характер. Через духовність йде усвідомлення навколишнього світу, вироблення більш глибокого і тонкого ставлення до нього. Через духовність йде процес пізнання людиною самої себе, свого призначення і життєвого сенсу.

Історія людства показала суперечливість людського духу, його злети і падіння, втрати і набуття, трагізм і величезний потенціал.

Духовність сьогодні – умова, фактор і тонкий інструмент вирішення завдання виживання людства, його надійного життєзабезпечення, сталого розвитку суспільства й особистості. Від того, як людина використовує потенціал духовності, залежить його сьогодення і майбутнє.

Духовність – складне поняття. Воно використовувалося перш за все в релігії, релігійної та ідеалістично орієнтованої філософії. Тут вона виступала у вигляді самостійної духовної субстанції, якій належить функція творіння і визначення долі світу і людини.

Духовність – свідчення певної ієрархії цінностей, цілей та смислів, в ній концентруються проблеми, пов'язані з вищого рівня освоєння світу людиною. Духовне освоєння є сходження по шляху набуття «істини, добра і краси» та інших вищих цінностей. На цьому шляху визначаються творчі здібності людини не тільки мислити і діяти утилітарно, а й співвідносити свої дії з чим-то «вкелічност-ним», складовими «світ людини».

Генетично духовна сторона буття людини виникає на основі його практичної діяльності як особлива форма відображень об'єктивного світу, як засіб орієнтації в

світі і взаємодії з ним. Як і предметно-практична, духовна діяльність слід в цілому законам цього світу. Зрозуміло, мова не йде про повну тотожність матеріального та ідеального. Суть полягає в їх принциповому єдності, збігу основних, «вузлових» моментів. При цьому створений людиною ідеально-духовний світ (понять, образів, цінностей) має принципової автономністю, розвивається і за своїми власними законами. У результаті він може дуже високо піднятися над матеріальною дійсністю. Однак повністю відірватися від своєї матеріальної основи дух не може, оскільки в кінцевому підсумку це означало б втрату орієнтації людини і суспільства у світі.

У суспільній свідомості можна виділити два рівні: буденно-практичне свідомість і науково-теоретичне.

Перше виступає як сукупність уявлень, звичок, думок, соціальних настроїв, які формуються перш за все умовами життя індивідів і соціальних груп. Вони виявляються в повсякденному, повсякденного життя людей, і останні не замислюються над тим, звідки беруться ці погляди і що собою представляє суспільство, їх породило.

Ідеологією називають систему теоретичних поглядів (що стосуються життя суспільства), в якій виражені інтереси великих соціальних груп. Общественной психологією називають сукупність звичних уявлень різних соціальних груп про суспільство, а також соціальні почуття і настрої, що складаються на основі практики повсякденного життя.

ЛЕКЦІЯ за темою №9 «Цивілізація і прогрес. Глобальні проблеми сучасності»

1. Доля людини в сучасному світі.
2. Поняття цивілізації. Взаємозв'язок.
3. Глобальні проблеми сучасної цивілізації.

1. Доля людини в сучасному світі.

Доля — поняття, яке позначає наперед визначений перебіг подій у житті людини або розвитку суспільства. В українській мові слово доля використовується також для опису історії життя людини, того, що їй судилося пережити.

Використання терміну доля неявно використовує концепцію того, що події майбутнього детерміновані. Крайня віра в таку концепцію виражається в фаталізмі. Вона суперечить концепції свободи волі. Утім, прихильники такого примітивного трактування воліють замовчувати ґрунтовні міркування християнських мислителів щодо цього явища, зокрема вчення про Провіденціалізм.

З представників школи глибинної психології найбільший внесок в дослідження поняття «доля» внесли: К. Г. Юнг, Зигмунд Фрейд і Леопольд Сонді. У той же час автором інструменту, який дозволяє вивчити долю, є Леопольд Сонді.

З праць Леопольда Сонді — угорського та швейцарського психолога, психіатра і психоаналітика, відомо, що вчення про долю в різні історичні періоди мало різну назву. У XIV столітті воно називалось «європейським містицизмом», в XVI столітті — «ананкологією», в XX столітті Леопольд Сонді створює «долеаналіз», який відповідає сучасним вимогам і тенденціям.

2. Поняття цивілізації. Взаємозв'язок.

Поняття «цивілізація» (лат. *civilis* — громадянський, державний) з'явилося у французькій мові в рамках теорії прогресу у XVIII ст.

Цивілізація може бути визначена як власне соціальна організація життя, що характеризується загальним зв'язком індивідів на основі відтворення, що забезпечує її буття і розвиток суспільного багатства.

Сучасна цивілізація постає як суспільство, що ґрунтується на ідеалах «розуму», «справедливості», «поваги прав людини», використання досягнень науки і техніки, які гарантують безпеку і комфорт у житті людини.

Цивілізація обмежує вроджений егоїзм людей. Цивілізована людина — та, яка не завдає неприємностей іншому, бере його до уваги, при цьому є чемною, ввічливою, тактовною, уважною, поважає особистість. Культура полягає в суспільній цінності людини, а також у набутті нею здатності целепокладання. Найвищий ступінь розвитку культури полягає в розвитку здібностей і моральній досконалості людини, яка виникає з поваги до морального закону, а не тільки через емпіричну схильність дотримуватись його.

Культура і цивілізація органічно пов'язані. Генетично цивілізація «виростає» з культури, вона певною мірою культура, проте не сама по собі, а така, що втілюється в

емпіричних і рухомих етносоціальних, економічних і політичних структурах. Іншими словами, цивілізація постає як відчужена в інституційних, загальнозначущих процесах культури. Цивілізація є сукупністю умов, що рятують людей від втрат часу індивідуального життя на пересічне природне виживання. Матеріальні ресурси сучасної цивілізації дозволяють забезпечити буття індивіда, завдяки чому дух отримує значно більше можливостей зайнятися тим, що відповідає його сутності. Тому цивілізація, будучи результатом культури, не протистоїть їй.

Цивілізацію часто ототожнюють із культурою. Однак це не завжди синонімічні поняття.

Цивілізацію розуміють у двох значеннях.

У першому випадку цивілізація позначає історичну епоху, яка заступила добу варварства.

У другому випадку цивілізацію пов'язують із географічним місцем, маючи на увазі локальні, регіональні і глобальні цивілізації, наприклад східну і західну.

Вони розрізняються економічним укладом і культурою, куди входить специфічне розуміння сенсу життя, ролі праці, дозвілля. Східна і західна цивілізації різняться саме цими принциповими ознаками. Вони спираються на специфічні цінності, філософію, принципи життя й образ світу. А в межах таких глобальних понять формуються конкретні відмінності людей у поведінці, одязі, типах житла.

Слово цивілізація походить від латинського *civilis* — громадянський, державний. Згодом його значення розширилося. «Цивілізованою» почали називати людину, що вміє добре поводитись, а «цивілізувати» стало позначати — робити вихованим і ввічливим, товариським і люб'язним.

Тривалий час культуру і цивілізованість ототожнювали. Першим розмежував ці два поняття Іммануїл Кант, а на початку ХХ ст. інший німецький філософ, Освальд Шпенглер, у своїй відомій праці «Занепад Європи» взагалі протиставив ці два поняття. Цивілізація постала в нього вищою стадією культури, на якій відбувається її остаточний занепад. «Культура — це цивілізація, яка не досягла своєї зрілості, свого соціального оптимуму і не забезпечила свого зростання». Поступово в європейській свідомості утвердилося уявлення про цивілізацію як вершину технічних досягнень людства, пов'язаних з освоєнням космосу, впровадженням комп'ютерних технологій і нових джерел енергії.

Із цивілізацією асоціюються матеріальні успіхи, а з культурою — духовний світ людини.

Цивілізація почалася в епоху писемності і землеробства. Вона стала вершиною соціального прогресу людства. Виникнення землеробства 10-12 тис. років тому позначилось суттєвими змінами в соціальному і культурному розвитку. Обробляння землі стало більш систематичним і ретельним. Різко збільшилась продуктивність праці й обсяги додаткового продукту, що зумовило якісний стрибок у розвитку інституту торгівлі. Саме з виникненням землеробства торговець став головним економічним і культурним агентом людського суспільства. Бізнес перетворився на найважливішого творця сучасної цивілізації, якщо таку розуміти як сукупність не тільки духовних, але й матеріальних, науково-технічних досягнень людства.

Вважається, що бізнесу ми зобов'язані виникненням писемної мови, оскільки

існувала нагальна потреба реєструвати постачальників зерна, час, обсяг, належність майна, ведення ділової документації та управління державою.

Поza цивілізацією опинились, зокрема, примітивні суспільства Полінезії та Океанії, де досі існує первісний спосіб життя, відсутні писемність, міста і держави. Склався певний парадокс: культура в них є, цивілізації немає (там, де немає писемності, немає цивілізації). Таким чином, суспільство і культура виникли раніше за цивілізацію. За всю історію існування людство в умовах цивілізації живе не більше 2 % часу.

Цивілізація — певний ступінь розвитку культури. Більшість дослідників припускає розвиток інтелекту і моралі, ступінь і рівень олюднення народів. Прогрес культури відбувається від варварства до цивілізації.

3. Глобальні проблеми сучасної цивілізації.

Терміном "глобальні проблеми" (від лат. "глобус" - земля, земна куля) позначаються найважливіші і настійні загальнопланетарні проблеми сучасної епохи, що торкаються людства в цілому.

Серед них:

- запобігання світової термоядерної війни;
- подолання зростаючого розриву в рівні економічного і культурного розвитку між розвинутими індустріальними країнами Заходу і країнами, що розвиваються, усунення економічної відсталості, голоду, злиднів і неписьменності;
- забезпечення подальшого економічного розвитку людства необхідними для цього природними ресурсами;
- подолання екологічної кризи;
- припинення "демографічного вибуху" у країнах, що розвиваються, і демографічної кризи в розвинутих країнах через більш раціональне регулювання народжуваності;
- своєчасне передбачення і запобігання негативних наслідків НТР;
- стримування міжнародного тероризму й екстремізму, поширення наркоманії, алкоголізму і СНІДу;
- вирішення поставлених сучасною епохою проблем освіти і соціального забезпечення, культурної спадщини й моральних цінностей та ін.

При цьому головне - не упорядкування списку проблем, а виявлення їх походження, характеру й особливостей і, насамперед - пошук науково обґрунтованих і реалістичних у практичному відношенні шляхів їх вирішення.

Будучи наслідком (а не простою сумою) всього попереднього розвитку людства, глобальні проблеми виступають як специфічне породження саме сучасної епохи (а не минулих епох), як наслідок неприпустимої нерівномірності соціально - економічного, політичного, науково-технічного, екологічного і культурного розвитку в умовах якісно нової, своєрідної історичної ситуації.

Всі глобальні проблеми сучасності взаємозалежні, взаємозумовлені, й ізольоване їх вирішення неможливе. Забезпечення подальшого економічного

розвитку природними ресурсами необхідно передбачає запобігання зростаючого забруднення навколишнього середовища, оскільки це веде до екологічної катастрофи. Тому ці проблеми і називаються екологічними, і часто розглядаються як дві сторони однієї екологічної проблеми.

Глобальні проблеми характеризуються певною "ієрархією", тобто пріоритетністю одних з них стосовно інших, їхньою співвідпорядкованістю. Без'ядерний, ненасильницький світ є не тільки г вищою соціальною цінністю, але й необхідною попередньою умовою вирішення всіх інших глобальних проблем. Адже приведення в дію всього 5% нині існуючого в світі ядерного потенціалу достатньо, щоб трапилася непоправна екологічна катастрофа.

Дати реальне уявлення про майбутнє - найважливіше завдання науки. Реалізувати його можливо, лише виходячи з принципів, на яких взагалі тримається весь фундамент наукового знання.

Мова йде, насамперед, про принцип об'єктивності, що передбачає:

- сувору відповідність висновків вихідним передумовам;
- доказовий аналіз реальності без яких-небудь суб'єктивних доповнень до неї;
- знання певних закономірностей, тенденцій історичного розвитку.

"Проекція в майбутнє" закономірностей суспільного розвитку з урахуванням їх неминучого розвитку й збагачення в ході історичного процесу й означає наукове передбачення майбутнього. Серед основних із відзначених закономірностей, як вважають дослідники, які спираються на матеріалістичну діалектику, - необоротність соціального прогресу в масштабах всесвітньої історії, зростання темпів поступального розвитку суспільства

Швидкість і радикальність соціального оновлення - результат зростання ролі народних мас в історії. Адже, за даними вчених, у період неоліту населення Землі становило усього близько 25 млн. осіб, на початку нашої ери - біля 250 млн., на початку XIX сторіччя - 1 млрд., а зараз - понад 5 млрд. осіб.

Проте не тільки зростання чисельності населення є причиною прискорення соціального прогресу. Останній є кумулятивним наслідком, сукупністю багатьох об'єктивних чинників - розкріпачення особистості та збільшення ступеню її свободи, накопичення наукових знань, зростання технічної могутності, інтерналізація соціально-економічних зв'язків, політичних і культурних процесів. Все це й привело до того, що за насиченістю політичними подіями й соціальними перетвореннями, економічними змінами й технологічними нововведеннями, за інтенсивністю міжнародного обміну діяльністю в сфері науки й культури кожен рік кінця XX сторіччя дорівнює 10-ти в XIX сторіччі, 100 у середньовіччі й античності, 1000 у глибокій давнині.

В оцінці майбутнього слід розрізняти підходи представників філософії соціального песимізму і філософії соціального оптимізму. Представники філософії соціального песимізму вважають, що існує "межа росту" для людського суспільства. Для цього є підстави: виснажуються запаси корисних копалин, швидке зростання населення Землі загострює проблему харчування тощо.

Проте такий прогноз заперечують представники філософії соціального

оптимізму, вважаючи, що їхні опоненти формально поширюють на майбутнє сучасні тенденції економічного, науково-технічного і демографічного зростання, відмовляючись враховувати, що накопичення кількісних змін не може не супроводжуватися перериванням поступовості, стрибками, докорінними якісними змінами.

Потрібно пам'ятати, що кількісне зростання і розвиток у природі і в суспільстві - аж ніяк не тотожні процеси. Удосконалення знарядь праці і методів виробництва постійно розширюють рамки економічного зростання, а технологічні революції створюють цілком нові, невідомі до того сфери економічної діяльності, не тільки примножують уже відомі природні ресурси, роблячи їх доступними для практичного використання, але й перетворюють у ресурс суспільного розвитку те, що колись ним не було.

Саме існування "межі зростання" є необхідною передумовою для розвитку. Адже якби не було межі для полювання і збирання, на тисячоліття затримався би перехід людини до землеробства і скотарства. Якби не було межі для людської пам'яті і фізичних обмежень в усній комунікації між людьми, сповільнився б винахід писемності і друкарства, розвиток технічних засобів комунікації.

Якби не було межі запасів деревного вугілля, сповільнився б перехід до використання мінерального палива. Якби не було межі у проведенні подумки і на папері математичних операцій, затрималося б створення комп'ютерів. Немає підстав боятися уповільнення соціального прогресу і через уявну психічну і розумову нездатність людини засвоїти і витримати зростаючий потік нових знань і пристосуватися до всякого роду нововведень у суспільстві. Людська пам'ять здатна вмістити приблизно 10 млрд. біт інформації (тобто 500 багатотомних "Британських енциклопедій"). Крім того, будуть відкриті й інші можливості.

Наперед встановленого майбутнього не існує. Люди нездатні змінити своє минуле, оскільки свобода, якою володіли минулі покоління, вже перетворилася для наступних поколінь у реальну дійсність, в історичну необхідність, із якою не можна не рахуватись. Майбутнє ж - це сфера реальних можливостей, серед яких є більш-менш ймовірні. І суспільний розвиток не застрахований від зигзагів, кроків убік і навіть від назадніх рухів.

Зміни, що відбуваються сьогодні у світі, - важливий крок на шляху переходу людства до нової цивілізації, що може бути сформована на шляхах вирішення глобальних проблем. Ця нова цивілізація майбутнього, на думку вчених, ліквідує відчуженість людини від людини, суспільства, природи та від продуктів праці, покладе кінець розподілу людства на антагоністичні класи і соціальні групи, створить реальні умови для його самопізнання і вільного самооб'єднання на принципах нового гуманізму.

Нова цивілізація у тенденціях свого розвитку являє собою якісно новий щабель у розвитку людини і людських спільнот, які поступово інтегруються в єдине людство, системність якого можна порівняти в якісному відношенні з природними системами, залученими в сферу людської діяльності. Лише на цьому етапі людство посяде своє гідне, відносно самостійне місце в системі навколишніх космічних процесів і сил, стане специфічно єдиним утворенням.

Розмірковуючи над перспективами людства, слід підкреслити, що мова йде про можливість якогось єдиного демократичного і гуманного світового співтовариства, у якому будуть співіснувати різні форми власності - і суспільна, і приватна, різноманітні форми суспільних відносин. Проте за єдиної умови - це повинно бути суспільство демократії, суспільство, де людина буде центром усіх відносин.

ЛЕКЦІЯ за темою №10

«Наука і техніка в сучасному світі»

1. Поняття науки, техніки та технологій.
2. Зв'язок розвитку науки і техніки з розвитком суспільства.
3. Проблема оцінки впливу техніки на розвиток суспільства.

1. Поняття науки, техніки та технологій.

Бурхливий хід науково-технічного розвитку у ХХ ст. привернув увагу вчених, дослідників та й узагалі громадської думки людства до того, що таке техніка, як вона пов'язана з наукою та розвитком суспільства. З огляду на численні негативні наслідки науково-технічного поступу дуже гостро постало питання і про те, чи можна обмежити або навіть і припинити бурхливий розвиток техніки, проникнення науки в досить автономні, з погляду етики, сфери життя людини. З одного боку, при цьому мимоволі згадується роман-застереження Дж. Оруелла "1984", в якому змальовано страхітливую картину життя суспільства з тотальною регламентацією засобами науки, техніки, технології найінтимніших сфер життя людини, а з іншого — відомий вислів індійського мудреця і духовного проводиря Вівекананди про те, що індійські вчителі життя давно зрозуміли: техніка веде у безвихідь, тому вони передбачливо повернули розвиток індійського суспільства в бік духовного, а не технічного вдосконалення. Зрозуміло, що передусім слід звернутися до питання про природу та сутність техніки.

У науці існує три підходи до розгляду цього питання, які умовно можна позначити як вузький, загальноприйнятий і широкий. За вузького підходу до техніки відносять будь-які допоміжні засоби діяльності, тобто знаряддя та засоби праці. Навряд чи такий підхід можна приймати як повною мірою виправданий, оскільки при цьому і гілку, використану як важіль, треба було би вважати технікою. У межахзагальноприйнятого підходутехніку розглядають як сукупність технічних пристроїв і засобів, які матеріалізують знання і сприяють збільшенню ефективності людської діяльності. Це переважно інженерно-технічний ракурс проблеми, необхідний для вирішення конкретних цільових завдань, але, безперечно, недостатній для вирішення глобального питання про місце та роль техніки в житті суспільства, про можливості й умови свідомого регулювання науково-технічного розвитку. Хоча й при такому підході є місце для філософських роздумів: адже тут виникають проблеми зв'язку людської діяльності з процесами природи, питання про умови ефективності людської діяльності та її критерії, питання про зв'язок розуміння, контролювання та алгоритмізації людської діяльності з неусвідомленим, спонтанним, природним. Усі ці проблеми та питання перебувають у полі зору філософських досліджень. Заширокого підходунасамперед звертають увагу на те, що поняття "техніка" вживають у різних значеннях: ми кажемо про техніку швидкого читання, техніку акторської гри, техніку гри на музичних інструментах і навіть про техніку інтелектуальної медитації. При такому вживанні поняття "техніки" виходить за межі позначення технічних пристроїв і може бути застосоване майже до всіх сфер та

напрямів людської діяльності. А це свідчить про те, що технічна сторона є важливою і необхідною стороною людського буття, людського способу самоутвердження у світі.

Ознайомимось із кількома показовими концепціями техніки в межах широкої трактування. Передусім це концепція Б. Франкліна про те, що за своєю природою людина є істотою, “що виробляє знаряддя” (“tool-making animal”). Цю концепцію підтримав марксизм, і вона отримала таке окреслення: існують закони природи, пізнаючи які, людина створює техніку як “оречевлення” знання, як систему засобів, за допомогою якої перетворює закони природи, дію природних чинників на елементи власної діяльності. Ця концепція, підкріплена, здавалося б, незаперечними археологічними матеріалами, породжує багато запитань. Якщо техніка — це втілення знань, то чи можуть знання здобуватися поза технікою? Якщо людина в технічних засобах реалізує закони природи, то чому тоді техніка суперечить законам природи? Як пов'язані техніка та людська екзистенція у концепції “tool-animal making”?

Згаданий раніше Е.Каппрозглядав техніку як розв'язання суперечностей між органами тіла та їх функціями з позиції “природної душі” людини. На думку Е.Каппа, душа пов'язана з притаманним усій природі потягом до росту та розширення і тому намагається перевищувати функції людських органів. Унаслідок того й починається продукування техніки і технічних засобів. Ця концепція також знаходить емпіричне підтвердження і здатна пояснювати певні аспекти науково-технічного розвитку, але й тут залишається багато невисвітлених проблем.

Ф.Дессауер вважав, що у створенні техніки людина наслідує божественне творення світу. Він припускав, що, розробляючи технічні засоби, людина прилучається до так званого “четвертого царства”, де поза світом і поза людиною у формі абсолютних ідей існують ідеальні розв'язання усіх технічних проблем. Створюючи техніку, люди лише роблять явним те, що перебувало прихованим, і, отже, технічна творчість є проявом вищого творчого принципу. Цінним у концепції Ф.Дессауера, безперечно, є акцентування творчих моментів у технічній діяльності людини. Але ця концепція не може задовольнити людей реалістичного та атеїстичного напрямку думок.

Французький філософ А.Берґсон виводив техніку і технічну діяльність людини із принципової нездатності останньої перебувати в цілісному злитті з буттям. Людина живе у вимірах часткового, кінцевого, фрагментарного, а тому й у намаганні як збагнути буття, так і відтворити його створює механізми, схеми, штучні сполучення. Але жива тривалість буття завжди залишається поза цими штучними утвореннями. А.Берґсон підкреслює переважно негативні аспекти техніки і технічної діяльності, але він досить влучно виразив вихідні аспекти технічної діяльності, певне протистояння техніки та життя.

Німецький філософ-екзистенціаліст М.Хайдеггер, один із найавторитетніших філософів ХХ ст., вважав, що техніка пов'язана із принциповими особливостями людського існування у світі. Серцевина буття залишається для людини закритою і недосяжною унаслідок споживацького ставлення людини до світу. Людина намагається використовувати речі, а не осягати їх у їх буттєвому сенсі. Тому, залучаючи їх до сфери своєї потреби, вона намагається надати їм службового призначення, залучити до системи актів людського життєвладування. Живучи у

сфері техніки, людина дедалі більше віддаляється від буття, тому що техніка в темпі прискорення стає засобом продукування, фабрикації. Темпи заміни речей зростають, і людина починає нагадувати метелика, що ледве торкається квітів, пурхаючи над ними. На думку М.Хайдеггера, людина марно тішить себе надією, що це вона керує технікою — насправді техніка вимагає людини, підкорює собі й ніби несе її на хвилі свого розвитку. Техніка — це прояв того, що людина завжди буває виштовхнута на зовнішню межу буття. Щоб покласти край хибному існуванню, треба докорінно змінити спосіб мислення сучасної людини. У концепції М.Хайдеггера є цікаві пояснення цілої низки аспектів існування сучасної техніки, а головне — заклик до вдумливішого підходу до організації людської взаємодії із світом.

Сучасний французький дослідник техніки Ж.Еллюль вважає, що техніка є наслідком загальної раціоналізації життя. Вона породжена панлогізмом (тотальним пануванням логічного мислення), веде до стандартизації життя, перетворює засіб у мету, а мету — у засіб. За Ж.Еллюлем, техніка — це “сукупність раціонально вироблених методів, що мають безперечно ефективність у будь-яких галузях людської діяльності”.

Своєрідну концепцію техніки розробив сучасний німецький дослідник Х. Бек. Він визначив техніку “як зустріч людського духу із світом, причому людина формує і змінює органічну, неорганічну і власну (психічну і духовну) природу згідно з пізнаними нею законами природи, і власними цілями”. Х. Бек не розглядає підвалин ані природи, ані людського духу; він лише констатує, що техніка не може ґрунтуватися або лише на законах природи, або лише на сутності духу. Накладаючи на природне свої форми та ідеї, дух створює техніку і водночас глибше усвідомлює себе самого. Концепція Х. Бека може імпонувати багатьом, особливо тим, хто займається технічною творчістю.

Отже, ми можемо зазначити, що через техніку людське буття постає як певний полюс буття узагалі, як полюс, на якому панує виділене, кінцеве, раціоналізоване, регламентоване, ідеалізоване, визначене, складне, перервне. Водночас саме завдяки тому в бутті окреслюються протилежні перерахованому властивості: цілісне, нескінченне, самобутнє, спонтанне, безмежне, невизначене, самоутворювальне, безперервне. Технічна ж творчість постає як намагання через перше досягнути другого. Сучасні німецькі дослідники Х. Ленк та Г. Рополь виділили 9 характерних елементів техніки: 1). прикладне природознавство; 2). продукування надлишків продукції, ефективність; 3). розкриття глибин упорядкування природи; 4). самозабезпечення людського існування; 5). втілення ідей та задумів людини; 6). воля до влади над природою; 7). комплекс інструментів та засобів; 8). вивільнення людини з-під влади природи; 9). предметне втілення схем людської діяльності. Усі ці елементи впливають із широкого розуміння техніки, конкретизуючи його. Можна також погодитися з американським філософом Х. Сколімовськи, що техніка пов'язана з вихідними поняттями європейської цивілізації, а саме з поняттями природа, раціональність, ефективність, поступ.

У сучасній філософії техніка постає як об'єкт, знання, діяльність та волевиявлення людини. Отож при розгляді техніки доцільно враховувати її: природний вимір, людський вимір (у тому числі — психологічний, етичний та ін.),

соціальний вимір (економічний, правовий, політичний, історичний та ін.). На підставі розглянутого можемо стверджувати, що пізнання і техніка нерозривно пов'язані між собою, що в певному вимірі пізнання є нічим іншим, як технікою інтелектуального прояснення буття (принаймні — наукове пізнання). Певна річ, що й наука виникає і розвивається у зв'язку з розвитком техніки. Але водночас ми повинні зазначити і певну розбіжність у розвитку знань та техніки. Техніка, як підкреслювалось, знаменує собою існування людини на певному полюсі буття і сама є виразом цього полюса, тоді як знання і пізнання намагаються охопити буття в усіх його проявах і використовують для того різні форми, тобто технічна сторона є лише однією стороною знання та пізнання. І тому в історії, а також у різних видах пізнання акцент може надати переважно або на технічну, або на цілісно-образну його сторону. Відповідно і зв'язок пізнання з розвитком техніки не є прямим. І все ж ми можемо з достатньою мірою достовірності стверджувати, що сутність людського пізнання вимушено пов'язана з технічною діяльністю. Вихідним актом і технічної діяльності, і пізнання є покладання у бутті, що протистоїть людині та людському розуму, певної межі, яка починає виконувати функцію точки або системи відліку, що надалі орієнтує людину в її теоретичній чи практичній діяльності. Наприклад, коли первісна людина починала виготовляти кам'яні знаряддя праці, то світ поставав перед нею поділений на предмети, якими можна діяти, і на предмети, котрі підлягають дії. Ця, здавалося б, суто архаїчна класифікація і нині залишається вихідним орієнтиром у людській діяльності.

Але в цьому пункті ми повинні відзначити, що виділення подібних класифікацій, як і проведення орієнтувальних меж у бутті — це, у підсумковому варіанті, є справою людського розуму, а не технічної діяльності як такої. Адже те, що саме таке проведення грані, наприклад, у виготовленні знаряддя праці, є найкращим та найефективнішим, може зафіксувати лише розум людини, бо виготовлення знаряддя та його використання — це процеси, які далеко стоять один від одного. Тут слід зібрати докупи й утримати разом у пам'яті багато різних ситуацій, моментів, актів та результатів, порівняти їх між собою, знайти критерії для виділення кращого варіанту та ін. Усе це без участі розуму просто неможливе. Лише те, що відзначене і зафіксоване розумом, стає справжнім елементом діяльності. Отже, пізнання і технічна діяльність мають єдине вихідне коріння, але виростають з нього різні сутності. Діяльність свідомості, активність розуму стають головною передумовою і пізнання, і технічної творчості. Тому знання і техніка не зливаються, хоча й тісно сплітаються у своєму розвитку. Яку ж роль відіграють технічні і технологічні чинники в пізнанні? Вони стають нібидинамічно рухомим візиром, крізь який розум сприймає структуру буття і доводить сприйняте до рівня розуміння. На основі технічної і технологічної діяльності виробляються інтелектуальні операції мислення (наприклад, аналітико-синтетична діяльність), дискурсивне мислення, з'єднуються інтуїтивне охоплення та раціональні умовиводи. І все ж — підкреслимо це ще раз — пізнання й усвідомлення принципово не зводяться лише до дискурсивного мислення та раціонального аналізу; це водночас і охоплення цілого, і безпосереднє вживання у суще, і певне екстатичне злиття з глибинними вимірами сущого.

Наука виникає як спеціальне культивування техніко-технологічного аспекту пізнання та свідомості. За загальним погодженням сучасних дослідників, наука починається там і тоді, де й коли техніко-рецептурні знання про те, як слід діяти, щоб отримати певний результат, починають обґрунтовуватись, доводиться, аналізуватись. Загалом наука виникає як розроблення і фіксація необхідних моментів у предметній діяльності людини. А тому вона повинна вбирати в себе принаймні такі змістові компоненти: за змістом її можна поділити на: а) знання про світ, б) про алгоритми дій та дійових операцій та в) знання про можливості людини в її ставленні до світу. Звідси впливає загальна класифікація наук: а) науки про форми та сфери існуючого (природознавство, історія, соціологія, етнографія, анатомія, психологія та ін.); б) науки логіко-методологічного напрямку (математика, логіка, теорія систем, програмування та ін.); в) гуманітарні науки (філософія, культурологія, філологія, релігієзнавство, естетика та ін.).

Лише беручи всі ці наукові напрями в комплексі, ми можемо скласти виправдане уявлення про науку взагалі. В загальному плані термін “наука” використовується у трьох основних значеннях: 1). в найширшому значенні – як будь-який свідомо відфіксований досвід (в такому випадку ми кажемо “Це буде мені наукою”); 2). в широкомук значенні – як сукупність достовірних, перевірених та обґрунтованих знань у будь-якій сфері пізнання; 3). у вузькому значенні – як природознавство, в якому домінує логіко-математичний апарат. Свого часу І. Кант виголосив тезу про те, що в кожній галузі знання рівно стільки науки, скільки в ній є математики. Математизоване природознавство, починаючи з XVII ст., стає у Європі взірцем науки як такої. Тому є своє пояснення, бо саме таке спрямування наукового натхнення призвело до швидкого технічного прогресу в Європі. Але таке тлумачення науки не виправдано звужує її зміст та функції.

Спираючись на розглянуті особливості науки, можемо виділити такі її суттєві ознаки:

- наявність проаналізованого та систематизованого достовірного знання, узагальненого до ступеня вираження у ньому суттєвих зв'язків пізнаваної предметної галузі (відкриття та дослідження законів тих явищ, що вивчаються);
- єдність у цьому знанні описування, пояснення та передбачення;
- наявність методологічно-операційної складової частини, за допомогою якої можна як перевіряти наявні знання, так і отримувати нові;
- єдність кількісного та якісного аналізу досліджуваного предмета;
- наявність особливої мови з точним закріпленням змісту за кожним терміном;
- категоріальний зміст знання, тобто наявність орієнтовно-конструктивних понять, єдність яких дає певний зріз предметного змісту буття, що отримує назву фізичної, хімічної, біологічної та ін. реальності;
- наявність вихідних принципів та аксіом, загальнофілософських припущень, що лежать в основі кожної науки, надаючи її змісту та викладу характеру системної єдності;
- задоволення певної соціальної потреби.

У реальному суспільно-історичному існуванні наука постає у трьох проявах:

- певна сукупність знань, відомостей, інформації;
- діяльність із продукування таких знань;
- сукупність соціальних угруповань, колективів, інститутів та установ, що

забезпечують здійснення зазначеної діяльності.

Нарешті, ми звертаємося до поняття технології. З інженерного та соціального погляду технологія — це сукупність умов, чинників, компонентів, що забезпечують оптимальне використання та застосування техніки. Технологія передбачає певну організацію та певну послідовність актів, дії, що загалом приводять до необхідного результату. Сюди входять соціально-культурні чинники, знання, екологічні, ергометричні та психологічні аспекти людських технічних дій. Але існує і дещо специфічне значення терміна “технологія”: в англійській науковій традиції частинку “логія” витлумачують не як закон або закономірність, а в первинному значенні — як “слово”, “теорія”, “знання”. На відміну від вказаного значення, поняття технологія тут розуміють як комплекс наук, пов'язаних із буттям техніки. Як звичайно, ці науки групують відповідно до названих раніше ознак техніки: це комплекс природничих, проєктивних, процедурно-методологічних та соціальних наук про техніку.

Поняття технології не є другорядним порівняно з наукою та технікою. Навпаки, значною мірою значення і оцінка техніки визначаються саме в технологічному аспекті, адже недарма існує вислів: “Техніка в руках варвара перетворюється у металобрухт”. “Технологія, — як зазначає американський соціолог Дж.П. Грант, — пронизує собою усі наші думки про світ і про нас самих. Пришестя технології поставило вимогу змін у наших уявленнях про те, що є добре, що таке добро, як треба розуміти здоровий глузд і шаленство, справедливість і несправедливість, раціональність та ірраціональність, красу і потворність”. Сьогодні рівень технології, тобто розуміння і використання природних, людських та соціальних вимірів техніки, значною мірою визначає загальний рівень культури суспільства. Німецький філософ Г.Рополь зазначає: “Разом із технікою повинен імпортуватися також і орієнтований на техніку спосіб життя: успішне передання техніки пов'язане з відповідним переданням культури”.

2. Зв'язок розвитку науки і техніки з розвитком суспільства.

Наука і техніка є досить складними явищами суспільного життя і вони пов'язані з глибинними засадами людського існування. Незважаючи на можливість відносно автономного розвитку технічних умінь, лише тоді розвиток техніки набуває характеру динамічного і стійкого у своїх основах процесу, коли він переплітається і поєднується з розвитком науки та соціальної структури. Те ж саме можна сказати і на адресу науки. Нині можемо констатувати, що вивчення прогресивного поступу суспільства свідчить про внутрішню єдність розвитку науки, техніки і технології. Наука, діставши поштовх для розвитку зі сфери соціального життя та технічної діяльності, нагромаджувала переважно технічні складники інтелектуальних пошуків. Прикладом цього явища є розвиток архітектурного будівництва храмів у Середні віки. Але прямого зв'язку між розвитком науки, техніки і суспільства немає. Техніка, це те, з допомогою чого людина перетворює природу, саму себе і суспільство. Наука має

вплив на суспільство через техніку, так як на основі досягнень науки розвивається і техніка. Основні цілі наукових досліджень диктовані вимогами суспільства.

Особливості сучасного етапу наукової революції.

На думку вчених, наукова революція бере початок у середині 50-х років ХХ ст. з упровадженням комплексної механізації, з космізацією, появою електронно-обчислювальних машин.

При визначенні сутності наукової революції слід, насамперед, звернути увагу на органічну єдність науки та техніки в процесі їхнього розвитку. Сучасна техніка і технологія неможливі без втілення в них наукових досягнень. Якщо в минулому наука виступала як самостійна сфера діяльності, незалежна від інших чинників суспільного життя, то з певного часу вона починає входити в тісний зв'язок з іншими сферами діяльності людини.

Сучасний етап наукової революції пов'язаний з бурхливим розвитком мікроелектроніки, інформатики, біотехнології, зі створенням робототехніки, масової комп'ютеризації і т.д. Розвиток виробництва пішов від часткової до повної автоматизації виробничих процесів.

3. Проблема оцінки впливу техніки на розвиток суспільства.

Розвиток техніки є потужна сила: він формує історію не тільки в прямому сенсі сприяння підвищення життєвого рівня людей (принаймні частини населення), але й у більш глибокому сенсі, полягає в тому, що техніка час від часу змінює весь характер суспільства.

Перехід до землеробства (перша технічна революція) і наступний потік винаходів таких як металургія, використання тварин як тягової сили й колесного транспорту перетворили життя первісного суспільства в цивілізацію зі всіма її ускладненнями і класовим поділом. Залежність перших цивілізацій від бронзи й зрошення обумовила те, що перепони між класами були фактично непроникними, але нова техніка залізного віку, розбила колишню міцну будівлю і привела (за сприятливих умов) до виникнення більш демократичного суспільства подібного Греції.

Розвиток механізмів у середні віки усунув залежність високорозвинутої цивілізації від рабства й породив феодалне суспільство, у якому майстер став займати у своїй гільдії більш почесне положення, ніж будь-коли. Подальший прогрес, що супроводжувався появою важких машин і розвитком торгівлі привів у свою чергу до заміни феодалного суспільства капіталізмом (друга технічна революція).

Із всього викладеного випливає той висновок, що кожному рівню розвитку техніки повинні відповідати визначені суспільні умови, щоб забезпечити її подальший розвиток. У підсумку, із всього різноманіття історії вирисовується один основний, весь час повторюваний порядок: на перших порах кожна форма суспільного ладу добре пристосовується до того, щоб сприяти прогресу техніки. У цих умовах рівень розвитку техніки підвищується більш або менш швидко і в кінці кінців досягає точки, за межами якої необхідна інша форма суспільного устрою, щоб

забезпечити подальший розвиток техніки. При цьому темпи прогресу уповільнюються, поки не здійсниться необхідна суспільна зміна.

Тепер перед нами гостро постає питання: чи не знаходимось ми у наші часи на такому етапі, на якому форма суспільного устрою (капіталістичні відносини) вичерпала себе, утративши свою корисність, і все ж зберігається власниками? Чи не залежить наш подальший прогрес, як це було часто в минулому, від перебудови устрою нашого суспільства в зовсім іншу форму? Крах усіх надій і невдачі, з якими ми в надлишку зустрічаємось, говорять про те, що так воно і є. Суспільна, економічна і політична організація, що забезпечила небувалий прогрес, починаючи з XVIII століття, у наші часи занадто часто стає перепорою на шляху подальшого прогресу.

Подальша трансформація суспільних відносин у різних країнах у залежності від рівня їх розвитку буде здійснюватись в різні часи і навіть в різні століття.

Так історично склалось, що Україна після перебування в складі СРСР в системі так званих „соціалістичних” відносин, маючи не всебічно розвинуту економіку, стала в 90-ті роки минулого століття на шлях ринкової економіки, тобто на шлях капіталістичних відносин. Залишається тепер сподіватись, що нові для України суспільні відносини будуть плідно впливати на розвиток її економіки в XXI столітті.

Інтенсивний розвиток економіки не можливий без розвитку й використання науки й техніки, без підготовки інженерних спеціалістів – творців нової техніки, керівників виробництв, активних провідників досягнень науки й техніки у виробництво.

ЛЕКЦІЯ за темою №11

«Культура як людська реальність»

1. Особливості сучасних проявів культури.
2. Суттєві ознаки культури.
3. Моральна культура особистості.

1. Особливості сучасних проявів культури.

Якщо порівнювати визначення культури в різноманітних словниках, працях філософів і вчених, то можна виявити істотні розходження між ними. І це не випадково. Культура - надзвичайно багатопланове явище, що охоплює всі сфери життя особистості і суспільства

Відповідь на питання: що таке культура, - передбачає і відповідь на питання: як вона виникла і чому існують різноманітні, а в ряді відношень несумірні культури.

Термін "культура" походить від латинського cultura "оброблення, виховання, утворення, розвиток, шанування" і вказує на те, що спочатку під культурою розумівся цілеспрямований вплив на природу: оброблення "культивування" ґрунти, а також виховання людини. У пізньоримській імперії, а потім і в епоху середньовіччя поняття культури асоціюється з міським укладом життя і пов'язаними з ним благами цивілізації. У епоху Відродження культура визначалася як ознака особистої досконалості.

У цей період виникає тенденція ототожнення культури з різноманітними областями духовної діяльності: наукою, що зароджується, мораллю, мистецтвом, філософією, релігією. Культура розглядається як сукупність зразків поведінки, як продовження античної традиції духовної діяльності. У названому значенні поняття культури проіснувало аж до XVIII сторіччя, коли воно узвичаїлося соціальної думці.

Філософи Просвітництва розглядають культуру як якусь специфічну автономну і самоцінну сферу людської діяльності. Найважливіший аспект культури в їхньому розумінні - прагнення спорудити храм Розуму. Розум покликаний зруйнувати панування довільних думок, поставити перед людством універсальні значимі цілі і підпорядкувати собі соціальні зміни. Просвітництво виробило систему критеріїв, відповідно до яких відбиралося те, що можна вважати культурою. Культурна діяльність повинна бути інтелектуальною, творчою, продуктивною, новаторською, тобто не просто відтворювати, але постійно розширювати сферу людських можливостей. На зміну поняттю оригінального в традиційному змісті тобто висхідного до початків споконвічно древнього, котрому слід наслідувати як зразку, приходять поняття оригінальності як новаторства. Але реальна суть культури її специфіка обмежувалася рамками духовної діяльності як якоїсь абсолютної свободи людського розуму.

Кант розрізняє культуру уміння і культуру дисципліни. Уміння припускає спроможність реалізувати цілі, а дисципліна - спроможність ставити осмислені цілі і звільняти нашу волю від деспотизму бажань, що позбавляють нас можливості зробити розумний вибір. Кант обмежує поняття культури межами науки і мистецтва.

У науці концентрується законодавча сила мистецтва, у мистецтві - продуктивна сила уяви. Вони протилежні також, як об'єктивне знання і суб'єктивне почуття. Проте відношення науки і мистецтва Кант розглядає як відношення додатковості.

У XIX сторіччі в культурі стали бачити насамперед систему цінностей і ідей, що різняться по їхній ролі в житті і самоорганізації суспільства того або іншого типу. Гегель розглядає культуру як початкове і завершальне "філософія" ланка самопізнання абсолютної ідеї. Гегелівська, а слідом за ній і марксистська теорія єдиної лінійної еволюції були піддані критиці в ряді концепцій культури XIX-XX ст. зокрема, у концепції "локальних цивілізацій" Шпенглер розглядав культури народів як замкнуті, самодостатні, неповторні організми, що проходять у своєму розвитку стадії виникнення, розквіту, надламу, а потім занепаду і загибелі. Ідея множинності культур виводиться Шпенглером із факту своєрідної переривчастості історичного процесу.

Марксистська концепція культури базується на принципах матеріалістичного розуміння історії, найважливішими засадами якої є економічний детермінізм і теорія суспільно-економічних формацій. З цього погляду кожної формації відповідає свій тип культури, а класові протиріччя є причиною поділу єдиної культури на "дві культури", що відповідають двом основним класам формацій. Класовий підхід до пояснення та оцінки культурних явищ абсолютизується.

Проте це не означає тотального заперечення спадкоємності культурного процесу, що носить виборчий характер. Не заперечує марксизм і загальнолюдського змісту культури, але вважає, що воно підпорядковано класовому початку. На відміну від сформованої в історії філософії традиції марксизм включає в зміст культури не тільки духовну, але і матеріальну культуру. У рамках формаційного підходу до історії марксизм формулює своє уявлення про закономірності буття культури: залежність культури від економічного базису, стихійність, нерівномірність культурно-історичного процесу в антагоністичних формаціях, тенденція до витиснення культурою панівного класу духовної діяльності мас, посилення культурної поляризації суспільства в міру загострення класової боротьби, національна форма культури.

У XX сторіччі вивчення культури здійснювалося головним чином у рамках етнографії і соціальної антропології. В другій половині XX сторіччя одержують розвиток уявлення про комунікативні властивості культури, поширюються її герменевтичного розуміння. Звідси й інтерес до мови як основи для вивчення будови і особливостей культури.

2. Суттєві ознаки культури.

Слово "культура" - у лексиконі практично кожної людини. Але в це поняття вкладають самий різний сенс. Одні під культурою розуміють лише цінності духовного життя, інші - ще більше звужують це поняття, відносять до нього лише явища мистецтва, літератури. Треті під "культурою" взагалі розуміють певну ідеологію, покликану обслуговувати, забезпечувати "трудові звершення", тобто господарські завдання. Культура - це багатогранна проблема історичного розвитку, і саме слово "культура" об'єднує різноманітні точки зору. Слово "культура" походить від латинського слова *colere*, що означає культивувати, або обробляти ґрунт. У середні

століття це слово стало позначати прогресивний метод обробітку зернових, таким чином виник термін agriculture або мистецтво землеробства. У 18 столітті в Європі поняття культура набуло духовний аристократичний сенс-цей термін став позначати вдосконалення людських якостей. Культурним стали називати людину начитаного і витонченого в манерах поведінки. ". Тоді цей термін застосовувався головним чином до аристократів, щоб відокремити їх від "некультурного" простого народу. Німецьке слово Kultur також означало високий рівень цивілізації. У нашому сьогодишньому житті слово "культура" все ще асоціюється з оперним театром, прекрасною літературою, гарним вихованням.

У 20 столітті, завдяки дослідженням антропологів, які вивчали примітивні народи, знову з'являється нове значення. У австралійських аборигенів було виявлено те, що об'єднує їх з самими цивілізованими народами світу-система переконань і цінності, виражена через відповідну мову, пісню, танці, звичаї, традиції та манери поведінки, за допомогою яких упорядковується життєвий досвід, регулюється взаємодія людей. У своїй сукупності вони характеризують спосіб життя, або всього суспільства, або якоїсь його частини.

Сучасне наукове визначення культури символізує переконання, цінності і виразні засоби (застосовувані в літературі і мистецтві), які є загальними для якоїсь групи; вони служать для упорядкування досвіду і регулювання поведінки членів цієї групи. Вірування і погляди підгрупи часто називають субкультурою.

Засвоєння культури здійснюється за допомогою навчання. Культура створюється, культурі навчаються. Оскільки вона не купується біологічним шляхом, кожне покоління відтворює її і передає наступному поколінню. Цей процес є основою соціалізації. У результаті засвоєння цінностей, вірувань, норм, правил і ідеалів відбуваються формування особистості дитини і регулювання його поведінки. Якби процес соціалізації припинився в масовому масштабі, це привело б до загибелі культури.

Культура - це невід'ємна частина людського життя. Культура організовує людське життя. У житті людей культура значною мірою здійснює ту ж функцію, яку в житті тварин виконує генетично запрограмована поведінка.

Особливості сучасних проявів культури. Суттєві ознаки культури. Попередній розгляд, присвячений проблемам філософії історії, логічно підвів нас до усвідомлення того, що існує відмінність між природними, стихійними, довільними проявами людини та нормативно врегульованими та регламентованими соціальними структурами: людина, вступаючи у соціальне життя, повинна навчитися приводити перше та друге у певну злагодженість або, хоча б, узгодженість.

Фактично все те, що ми називаємо людським початком буття, постає перед нами як збалансування та певне протистояння стихійно-природного та нормативно-соціального в людині. Ясно, що цей момент постає принципово важливим для філософського осмислення людини, і він набув свого досить виразного виявлення у проблемі культури.

Сталося так, що у ХХ ст. ця проблема раптом постала як одна з найбільш гострих у цілій низці соціально-гуманітарних наук: у філософії, соціології, психології, культурології. З чим це пов'язано, чому це так? Перш за все це зумовлено значним

ускладненню соціальних та історичних процесів у ХХ ст., коли, за словами М.Шелера, людина остаточно втратила себе, тобто втратила надійні підстави для самопізнання та самовизначення. За цих обставин і відбулося звернення до явища культури, яке почало розглядатися в якості основи людського способу буття та провідного людиноутворюючого чинника.

Звідси випливало, що людина стає людиною лише за умов прилучення до культури, включення в процес творення та використання культури. Загострений інтерес до культури почав виявлятися ще на початку ХХ ст., і вже у шістдесяті роки спеціальні дослідження нараховували та аналізували біля трьохсот визначень культури, що засвідчувало про надзвичайну складність явища культури та про його багатоаспектність, численні зв'язки із різними сторонами та сферами суспільного життя.

Наприкінці ХХ ст. гострі сперечання навколо поняття культури поступово вщухли, проте це не значить, що воно перестало цікавити науку; скоріше, навпаки, наука вже не ставить під сумнів значущість культури для людини та суспільної історії, а тому її інтерес поступово пересунувся в бік деталізацій та поглиблень окремих напрямів її дослідження.

Сьогодні, як правило, вже не ведуться сперечання щодо визначення культури: залежно від ракурсу дослідження та площини розгляду в культурі на перший план можуть виходити її різні сторони та характеристики, а тому вважається за важливе не стільки намагатися її остаточно визначити, скільки окреслити її суттєві (в певному плані) ознаки. Філософський аналіз культури також іде зазначеним шляхом.

3. Моральна культура особистості.

Моральна культура суспільства, спільноти, особистості — синтетичний, інтегральний наслідок розвитку людства. Вона характеризується як рівнем засвоєння моральних і правових цінностей суспільства, так і причетністю суб'єкта до їх збереження і створення. Щоб зрозуміти сутність і особливості моральної культури особистості, треба визначити вузлові проблеми, поняття і категорії.

Культуру визначають, по-перше, як спосіб суто людського існування, по-друге, як родовий спосіб життєдіяльності, як узагальнюючу характеристику універсальності розвитку людини. Якщо розглядати культуру як систему, то вона включає сам процес діяльності, що відрізняє людину від інших форм життя. Ця діяльність постійно змінює середовище існування людини, створює світ культури — матеріальних і духовних цінностей — у межах природного світу. Інстинктивної програми поведінки в цьому новому, штучному світі з новими — людськими — законами вже недостатньо. Інстинкт розрахований на сталу систему стосунків живої істоти з певним середовищем. Така система формується протягом тисячоліть, це Дуже вразливий механізм зв'язку. Культура ж, за своїм визначенням, це — постійний розвиток, створення нового. На відміну від тварини, людська істота в загальних рисах визначається не стільки генетичною, скільки соціальною спадковістю. Вона базується на здатності фіксувати і передавати досвід, накопичувати і вдосконалювати його через мову, через духовні цінності, форми матеріальної діяльності тощо.

Процес перетворення світу означає розвиток і окремої людини, і суспільства в цілому як суб'єкта культурної діяльності, певний характер суспільних відносин, що пов'язано з особливостями діяльності суб'єкта.

Одним з найважливіших аспектів людських стосунків є рівень розвитку моральності. Мораль — це суттєва відмінність світу культури від тваринного світу. З давніх-давен моральні закони забезпечували самозбереження суспільства, спільне виживання в дикому тваринному світі.

Але суспільство — це сукупність окремих людей, які мають свої бажання, свої цілі, погляди, інтереси. На перший погляд, вони дуже не схожі, хоч їх і поєднують поняття «суспільство», «культура», «цивілізація».

Людина створює свій світ, світ культури, який складається з кількох різновидів культури. Кількість їх зростає залежно від рівня розвитку людства: відокремлюються політична, інтелектуальна, професійна, естетична, моральна культура тощо. У різні епохи одна з них панувала і визначала особливість саме цього часу. Також і індивідуальності розрізняються за схильністю до якогось окремого чи кількох різновидів культури своєї епохи. Дійсно, своєрідна, неповторна людина має ознаки свого суспільства. Зовнішнім виглядом, вимовою, манерами, потребами та інтересами людина схожа на своє найближче оточення і відрізняється як від попереднього, так і від наступного покоління. Навіть за фотокарткою з великою вірогідністю можна визначити час, коли жили зображені на ній люди. Людина — це віддзеркалення свого часу, свого світу культури. Вона відчуває, описує і розуміє цей світ категоріями саме тієї культури, до якої належить.

У першу чергу, це стосується моральної культури. Засвоєння культури індивідом означає не тільки знання про добро і зло, про загальноприйняті форми поведінки, про ідеал і норми, а й втілення знань у дію, реалізацію поглядів у вчинках.

Відомо, що мораль, по-перше, існує як форма суспільної свідомості (уявлення про норми, принципи, ідеали) у двох формах — теоретичній (у творах моралістів) і буденній (у свідомості переважної більшості людей, поясненнях, висновках щодо повсякденних дій). По-друге, як діяльність людей і, нарешті, по-третє — як стосунки (що фіксуються свідомістю і реалізуються через діяльність). Особливістю моралі є присутність її у всіх сферах діяльності людини (головним чином, через мотиви, оцінку і самооцінку діяльності).

Отже, моральну культуру можна визначити як спосіб засвоєння, передачі і розвитку моральних цінностей. Із цього випливає, що моральна культура суспільства існує в історії людства, по-перше, як сукупність (система) моральних цінностей (правил, норм, принципів, ідеалів), що усвідомлюються на теоретичному та буденному рівнях. Рівень розвитку моральної культури визначається залежно від орієнтації її на загальнолюдські, класові чи національні моральні цінності; по-друге, як об'єктивація цих уявлень, поглядів, переконань, тобто моральної свідомості через поведінку, діяльність, вчинки людей, що оцінюються з позицій гуманізму, золотого правила моральності; нарешті, по-третє, як система моральних відносин, що встановлюються внаслідок втілення моральних уявлень через моральні дії. Вони відображають певний рівень розвитку суспільних зв'язків (між індивідами, між індивідом та групою чи суспільством, між групами, прошарками, класами — і таке

інше). Основи їх оцінки — рівень розвитку свободи і відповідальності, автономізації особистості. З цього випливає, що моральна культура є важливою характеристикою суб'єкта (на рівні соціальної системи, спільноти, особистості) у певній сфері його діяльності — економічній, правовій, мистецькій, науковій, релігійній тощо.